tarih VE toplum

AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ

البطل انور باشا يقدم خريطة تركيا للغازى مصطفى كمال باشا تذكارا للانتصار العثمانى

NİSAN 1994
İLETİŞİM YAYINLARI 124

KDV DAHİL 40.000 TL

tarih ve toplum
AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ
NİSAN 1994 • CİLT 21 • SAYI 124

5 *Zehra Toska*
Tanzimat Kadını

13 *Orhan Koloğlu*
'Cumhuriyet' Terimi Üzerine

17 *Adnan Ergeneli*
İstanbul Senfoni Orkestrası'nın Doğuşu

25 *Necdet Sakaoğlu*
110 Yıl Önceki Matbuat Yasakları

35 *Oktay Belli / Gündağ Kayaoğlu*
Tokat'ta Bakırcılık Sanatının Gelişimi

43 *Erol Şadi Erdinç / Faruk Ilıkan*
İttihat ve Terakki'nin Tarihinden

47
Muammer Dizer
Rasathane Tarihi

54
Yücel Demirel
Mübadele Dosyası

58 KİTABİYAT
Mehmet Tekin
Siyasî İslâm ve Panislâmizm

63 KİTAP DAĞARCIĞI

64 MERAKLISINA
M. Sabri Koz
Salı Toplantıları

32 KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN
Atatürk ve Millî Mücadele Halk Resimleri

KAPAK RESMİ: Kurtuluş Savaşı sırasında Mısır'da basılıp Arap ülkelerine dağıtılan halk resimlerinde M. Kemal ile Enver Paşa. Resim, Osmanlı zaferinden sonra Enver Paşa'nın M. Kemal Paşa'ya Türkiye haritası verişini canlandırıyor.
ARKA KAPAK: Kırım Savaşı sırasında Paris'te "Episodes de la Guerre d'Orient" başlığı altında basılan resimlerden Kronştat.

OKURLARA MEKTUP

FAHRİ ARAL

Bir eski almanakta, Nisan'da çiçek tarhlarının tezyinatlarının bitirildiğini, bahar çiçeklerinin dikildiğini, çimenlerin biçildiğini ve kalem aşısına devam edildiğini okumuştum. Üç ayıdır yeni biçimiyle okurların taktirini kazanan Tarih ve Toplum için biz de bunları söyleyebiliriz. Gerçi tezyinatımız bitmedi -belki hep devam edecek- ama bahar çiçeklerini diktik, kalem aşısına devam ediyoruz. Hep daha güzel bir dergi için...

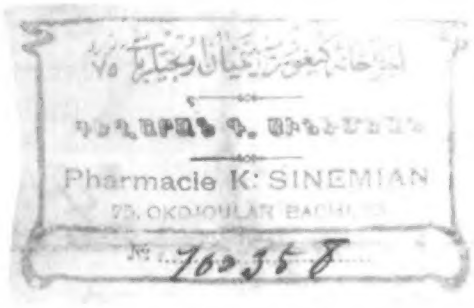

Bu ay uzun yazılarımız arasında Zehra Toska'nın "Tanzimat Kadını" yazısı var. Toska, yazısında çağdaş anlamda Türk kadın kimliğinin oluşmasında ilk aşama olarak Tanzimat ve hemen sonrasında öne çıkan yazar, şair, müzisyen vb. kadınlarımızın konumlarını, yetişmelerini, yaşadıkları sosyal koşulları değerlendiriyor.

Necdet Sakaoğlu dostumuz ise bu ay toplumumuzun en önemli sorununu, matbuat yasaklarını, ancak dördüncü cildini bulabildiği resmi bir yayından, "Memâlik-i Şahaneye idhali memnu eşya"dan "Kütüp ve Resail-i Muzırra"ya kadar değişik örneklerle işliyor. 110 yıl önceki yasakçı zihniyetin nelere "kadir" olduğunu izlemek, bir hayli ilginç.

Bir süre önce anıları yayınevimiz tarafından basılan Sayın Adnan Ergeneli bu sayıda tatlı üslûbuyla müzik yaşamını ve İstanbul Senfoni Orkestrası'nın kuruluşunu anlatıyor.

Bu ayın önemli yazılarından bir de, Oktay Belli ile Günday Kayaoğlu'nun hazırladıkları "Tokat"ta Bakırcılık Sanatının Tarihsel Gelişimi". Arşiv belgelerine dayanılarak yazılan yazı çok güzel görsel malzeme ile birlikte yeralıyor. Yeri gelmişken Tarih ve Toplum'da benzeri yazılar daha sık okuyabileceğinizi söylemek istiyorum.

Orhan Koloğlu, Tanzimat birlikte Batı kavram ve kurumlarına karşılık olabilecek terim arayışları yazılarına devam ediyor. Koloğlu, 'Cumhuriyet' teriminin Tanzimat basınında nasıl kullanıldığını araştırıyor.

Yine bu sayıda, iki aydır yer veremediğimiz "İttihat ve Terakki Tarihinden" köşesinde önemli belgeler var. Özellikle Bahaeddin Şakir'in cemiyetin kuruluşuna ilişkin yazısı oldukça açıklayıcı bilgilerle dolu. "Mübadele Dosyası"nda ise Ahmed Emin Yalman'ın iki yazısının transkripsiyonu var. Rahmetli Muammer Dizer'in "Rasathane Tarihi" bu sayıda da devam ediyor.

Bu ay Kitabiyat sayfalarımızda Mehmet Tekin'in Mümtaz'er Türköne ile Ümit Özdağ'ın "Siyasi İslâm ve Pan-İslâmizm" kitabını, Kitap Dağarcığı'nda ise Orhan Koloğlu'nun tanıttığı kitaplar var. Meraklısına sayfasında ise M. Sabri Koz Yapı ve Kredi'nin "Salı Toplantıları"nı ele alıyor.

Koleksiyoncunun Dağarcığı sayfalarımızda ise çok değerli bir koleksiyon örneğini, Kahire'de basılmış Millî Mücadele'ye ve Atatürk'e ait ilişkin halk resimlerini bulacaksınız. Önümüzdeki sayıda da yer vereceğimiz bu çok değerli bir koleksiyonun Tarih ve Toplum sayfalarında yeralmasını sağlayan dostumuz Hilmi Yavuz'a teşekkür ederim. Bu arada geçen sayıda elimizde olmayan bir "teknik arıza"dan dolayı , Nuran Yıldırım'ın yazısında 167. sayfada yeralması gereken Eczane-i Kigork Sinemyan/Okçubaşı mühürünün yerine Ahmed Hamdi Merkez Eczanesi mühürünün "mükerrer" basıldığını belirterek özürdiliyoruz.

Mayıs ayında buluşmak umuduyla...

OKURLARDAN MEKTUP

Zorunlu Bir Yanıt

Bir arkadaşımdan, *Tarih ve Toplum*'un Şubat '94 sayısında, yüksek lisans tezimden yola çıkarak hazırladığım ve derginin Ekim '93 nüshasında yayınlanan bir makalem,[1] dolayısıyla da tez konum M. Çağatay Uluçay hakkında bir yazı olduğunu işitince heyecanlandım. Şehir dışında olduğumdan dergiye Şubat'ın ikinci haftasında ulaşabildim ve "Okurlardan Mektup" köşesinde, Nurhan Davutyan imzalı "Bir Vesile" başlıklı kısa yazıyı okudum. Burada, Çağatay Uluçay'ın bir eserinde, Dolmabahçe Sarayı'ndan bahsederken -Sayın Davutyan'ın neye dayandırdığı pek anlaşılamayan bir sebepten dolayı- baskın gelen ırkçılık duyguları ve içindeki etiklik sebebiyle, adı geçen sarayın, şu sıralarda yeniden gündeme gelen ünlü mimarı ve 19. yüzyıl Osmanlı yapı sanatının önemli ismi Karabet Balyan Usta'ya Dolmabahçe'nin inşasında kalfalık sıfatını yakıştırmış olmasından bahisle, böyle bir kişinin "ciddi bir tarihçi" olarak nitelenemeyeceği, Uluçay'ı bu şekilde sıfatlandıranların da iki kere düşünmesi gerektiği vurgulanıyor idi, anlaşılabildiğince. Doğrusu bu eleştirel ve aydınlatıcı(!) yazıya bir yanıt vermek için hemen kâğıda kaleme sarıldım diyemem, bir süre düşündüm. Fakat, kendim için bu yazıdaki iddiaların gerçekliğini sorgulamak yolunda, sağlama işine girişmeden, okuyucu kitlenin ve elbette Sayın Davutyan'ın zihinlerinde oluşmuş / oluşabilecek yanlış ve yanıltıcı olduğunu sandığım kimi soruları giderebilmek için araştıracaklarımı kâğıda dökmek gerekliliğini vicdanımda ve sorumluluğumda hissettim, yani bu işi gerekli gördüm.

Düşünce iki aşamada gelişti. İlk olarak, ilgili kaynağı ve içerisindeki ilgili bilgiyi görmeden şunları düşündüm. Sayın Davutyan'ın göze çarpan ilk yanılgısı, 1962'de ilkokulda yardımcı ders kitabı olarak yararlandıklarını belirttiği, rahmetli Uluçay'ın eserinin ismiyle ilgili idi. Konuyu, "Bugün gibi hatırlarım..." diyerek betimlemesine rağmen Sayın Davutyan kitabın adını karıştırmıştı; yahut ben yaklaşık 1,5 yıllık çalışmalarım esnasında önemli bir atlama yapmış ve söylediği eseri görememiş olabilir miydim? Bu soru da geçti aklımdan.

Aradım taradım, ancak nihayette benim haklı olduğum ortaya çıktı. Uluçay'ın *Türk Ansiklopedisi* diye bir çalışması yoktur. Sağlığında yazdığı ve bastırdığı tek ansiklopedik müstakil çalışması *Tarih Ansiklopedisi* olup 1961

tarih ve toplum
AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ
NİSAN 1994
CİLT 21 • SAYI 124

İLETİŞİM YAYINLARI A.Ş.
ADINA SAHİBİ
Murat Belge

YAYIN YÖNETMENİ &
SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Fahri Aral

YAYIN KURULU
Nuri Akbayar, Yücel Demirel, Emre Dolen, Erol Şadi Erdinç, Ekrem Işın, Orhan Koloğlu, M. Sabri Koz, Turgut Kut, Necdet Sakaoğlu, Baha Tanman

DANIŞMA KURULU
Fikret Adanır, Feroz Ahmad, Turgut Akpınar, Robert Anhegger, Masami Arai, Cem Behar, Kemal Beydilli, Martin van Bruinessen, Selim Deringil, Paul Dumont, Cornell Fleischer, Barbara Flemming, François Georgeon, Faruk Ilıkan, Colin Imber, Kurtuluş Kayalı, Gündağ Kayaoğlu, Celia Kerslake, Çağlar Keyder, Klaus Kreiser, Uygur Kocabaşoğlu, Gün Kut, Jacob Landau, İlber Ortaylı, Şevket Pamuk, Kevork Pamukciyan, Donald Quataert, İ. Lütfü Seymen, Şinasi Tekin, Aydın Uğur, Michael Ursinus, Stefanos Yerasimos, Erik Jan Zürcher

TASARIM **Ümit Kıvanç**

UYGULAMA
Filiz Burhan, Çiğdem Dilbaz

DÜZELTİ **Mustafa Şahin**

OFSET HAZIRLIK **Ağaçkakan Ltd. Şti.**
Tel. 516 82 80 - 516 07 59

BASKI **Ayhan Matbaası**

DAĞITIM **İletişim Pazarlama A.Ş.**

•

İLETİŞİM YAYINCILIK A.Ş.

GENEL MÜDÜR **Nihat Tuna**

OKUR İLİŞKİLERİ **Ayten Törün**

SATIŞ-DAĞITIM **Ercan Meriç**

İSTANBUL Klodfarer Caddesi İletişim Han 34400 Cağaloğlu
Tel. 516 22 60 Fax: 516 12 58

ANKARA Konur Sok. 24/4 06640 Yenişehir Tel. 425 36 00 - 425 20 71

İZMİR 857 Sokak İzmiroğlu İşhanı No. 306 35250 Konak Tel: 84 90 42

ABONE KOŞULLARI

Yurtiçi
Yıllık: 450.000.- TL
6 aylık: 225.000.- TL
Avrupa-Ortadoğu 48 $/yıl
Amerika 78 $/yıl
Avusturalya 87 $/yıl

Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir

Yurtiçi abonelik için abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresi yazılarak fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla birlikte yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Yurtdışı abonelik için bedelin İLETİŞİM A.Ş.'nin **PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale edilmesi ve dekont fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Kıbrıs satış fiyatı: 40.000.- TL

OKURLARDAN MEKTUP

ve 1967'de, ayrıca gördüğü rağbetten dolayı ölümünden 9 yıl sonra 1979'da olmak üzere toplam üç kez basımı yapılmıştır.[2] Birinci aşama şöyle devam etti: Bu isim yanlışlığı bir yana, eski ve bence pek anlamlı olmayan bir tek çocukluk anısından yola çıkarak, milliyetçiliği ve Kemalistliği su götürmez ancak her görüşe saygılı ve tutuculuktan uzak olan ve yaşadığı dönemde hemen her kesimden geniş bir dost çevresi bulunan bir bilim adamını, gerçekten "ciddi bir tarihçi"yi - çünkü bu tarihçi tanıyabildiğim ve öğrenebildiğim kadarıyla *Tarih Ansiklopedisi* gibi 1-2 eseri dışında imzasını attığı 90 kadar basılı kitabının hemen hiçbirinden tek kuruş kazanamamış, bu bir yana cebinden ödemeler yaparak bastırmış, birçok orijinal Osmanlı kadını ve belgesini günyüzüne çıkartmıştır. Sadece *Tarih Ansiklopedisi*, bugün Piyer Loti'de hanımı Sayın Rabia Uluçay'ın oturduğu tek evini almakta ona önemli bir maddi destek sağlayabilmiştir. - ırkçılıkla ve tarafgirlikle suçlamak ne derece doğru ve bilimsel bir yaklaşım olabilirdi?

Ayrıca, Karabet Balyan Usta'nın Dolmabahçe Sarayı'nın inşasındaki ustalığının kalfalık ile karıştırılmasının, her bilim adamının başına gelebileceği üzere bazı kaynaklara ulaşamama yüzünden olabileceği düşünülemez miydi? Çünkü hiçbir bilim adamı ve eseri mükemmel değildir, olamaz da.. Aslında olması da gerekmez. Kendisine allâme-i cihan bile denilse o da sonuçta bir insandır.

Ancak en geçerli kıstas, olaylara yaklaşımı ve bilimi algılayış tarzı olmalıdır. Yine, ".. konusunda hemfikir olduğumuza inanmak istiyorum" diyerek, az aşağıda görüleceği üzere dayanıksızlığı ve tutarsızlığı çarçabuk ortaya çıkarılabilecek taraflı ve garip iddialara, beni ve okuyucu kitlelerini ortak etmeye kalkmak da herhalde pek doğru bir davranış ve algılayış olamazdı.

Düşüncenin ikinci ve son safhası ise kesin sonucu ve yanılan ile yanılmayanı ortaya çıkarması bakımından çok fazla öneme sahip idi. Bu aşama, sağlama, yani Tarih Ansiklopedisi'nin değişik (özellikle de ilk ve son) baskılarına bakarak olayın doğruluğunu/yanlışlığını kanıtlamak aşamasıdır. O da ne? Hayret, eserin '61, '67 ve '79 baskılarında Sayın Davutyan'ın: "Bugün gibi hatıralarım, Dolmabahçe Sarayı ile ilgili bölüm şu cümleleri kapsar" diyerek başladığı ve "Ölülerin ardından kötü konuşmamak gerektiğini kabul ederim. Ancak bu onların yaptıkları yanlışlara göz yummak şeklini almamalı.." diyerek sürdürdüğü bölümdeki o can alıcı, unutulmaz(!) deyiş, yani Uluçay'ı ırkçılığından(!) dolayı büyük bir hataya sürükleyen(!) ".. kalfalığını Karabet ustanın yaptığı.." biçimindeki ifade ansiklopedide yoktu. Eserin, "Dolmabahçe" maddesinin ilgili bölümünde aynen şöyle deniliyordu: "Abdülmecid ('67 ve '79 baskılarında "buna bak" göndermesi var) Karabet Balyan ustaya, buradaki eski sarayı yıktırarak bugünkü ('67 ve '79 baskılarında "şimdiki") sarayı yaptırmıştır ('67 ve '79 baskılarında "inşa ettirmişti"). Sarayın yapılması 10 sene ('67 ve '79 baskılarında "yıl") sürmüş ('67 ve '79'da "sürdü") ve 1854 ('67 ve '79'da "1853" düzeltimi var) yılında sona ermiştir ('67 ve '79'da "bitti")... Bu binada Türk üslûbu ile Avrupa üslûbu kucaklaşmıştır."[3] Yani Sayın Davutyan, o kısacık ama niteleyici ve yönlendirici yazısında "tamamen" yanılıyordu. Pekiyi, ne yapılabilirdi bu durumda? Kesinkes haklı bile olunsa, Sayın Davutyan'ın izlediği yoldan giderek, yani Uluçay'ı ve onun hakkında, bazı bilgilere nâçizane araştırmaları sonucunda ulaştığı için söz söyleyen bir araştırmacıyı ulu orta şaibeli bir duruma sokacak nitelemelere yönelmek gibi, Sayın Davutyan'ı da ağır dille suçlayarak yanıtlamak, bu yanıtlamaya da okuyucuları ortak etmek mi doğru olurdu? Yoksa, temelden yanlış anımsamalara değil de kaynakların kendisine dayanarak yapıcı amaçlı bir karşı eleştiriyi, biraz uzun sürse dahi, gelişim öyküsüyle birlikte kâğıda dökmeyi tercih etmek mi? Doğrusu bilim ile biraz kitap tozu yutmuş olmak kabilinden dahi olsa ilişkim olduğu için ikinci yolu daha uygun buldum. Sürç ü lisan ettikse affola...

BAYRAM EYÜP ERTÜRK, İzmir

NOTLAR

1 Bayram Eyüp Ertürk, "Cumhuriyet Devri Erken Dönem Türk Tarihçiliğinden Önemli Bir İsim: Mustafa Çağatay Uluçay" **Tarih ve Toplum**, Sayı: 118, Ekim 1993, ss.9-20. Ayrıca daha ayrıntılı bilgi için ilgili tezime bakılabilir.

2 M. Çağatay Uluçay, **Tarih Ansiklopedisi, İlk ve Orta Dereceli Okullar İçin**, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1961 (I. Baskı) (Adı geçe yazıda. basım tarihi yanlışlıkla 1960 olarak yazılmıştır). (2. Baskı, Doğan Kardeş Yay., İstanbul 1967; 3. Baskı Bateş Yay., İstanbul 1979). Uluçay'ın basılı-basısız eserlerini biraraya getirmeye çalıştığım "Mustafa Çağatay Uluçay Bibliyografyası Denemesi", Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nün yıllık süreli yayın organı **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**'nin 1994 yılı nüshasında yayınlanacaktır.

3 M. Çağatay Uluçay, a.g.e., I. Baskı, ss. 116-117, 2. Baskı, s.114.

Çağdaş Türk Kadını Kimliğinin Oluşumunda İlk Aşama

Tanzimat Kadını

ZEHRA TOSKA

Bu yazının ana gayesi, günümüz çağdaş Türk kadın kimliği oluşumunun Cumhuriyet devrimlerinden çok öncelere dayandığını, kadınların kendi hak ve özgürlüklerini elde etme savaşımıyla birlikte modern bir toplum yaratmadaki çaba ve katkılarını göstermeye çalışmak olacaktır.

Toplumsal değişimler bir günde oluşmaz. Bu günlerde kimi politik söylemlerde dile getirildiği gibi Türk toplumu bir gecede Dede Efendi dinlerken Mozart dinlemeye, çarşafı, peçeyi atmaya, tek kadınla evlenmeye, hattâ Latin harfleriyle okuma yazmaya mecbur edilmemiştir. Bütün bu arayışlar ve yeni bir kimlik kazanma çabaları Tanzimat hattâ daha önceki dönemlerden başlamak üzere Osmanlı toplumunun gündeminde olmuştur. Bu durum, geleneksel yapıyı ve var olan düzeni korumak isteyen çevrelerin tepkilerine yol açmakla birlikte, yeni bir toplum yaratmak isteyen aydın kesimin öncülüğünde topluma taşınan yeni değer ölçüleri ve kurumlar gitgide daha geniş kesimlerce de benimsenmiştir. Bu nedenle Niyazi Berkes'in de belirttiği gibi Cumhuriyet devrimlerini, tarihsel zorunlulukların bir ürünü olarak değerlendirmek daha doğru olur.[1]

Nigâr Hanım (Aşiyan Müzesi, Nigâr Hanım Evrakından)

Genel tarih açılımı içinde, Osmanlıdan günümüze kadınların konumuna göz atıldığında durumun farksız olduğu görülecektir. Bugünkü Türk kadınının görece olarak Batılı hemcinsleri gibi eğitim, kültür, meslek ve eş edinmede özgür, sosyal ve politik eylemlerde daha girişken bir konuma gelmesi de Cumhuriyet devrimlerinden çok daha öncelere dayanır. En azından şunu söylemek gerekir ki, tarihimiz, kadınların toplum içinde saygınlığını kazanması, ilerlemesi, demokratik hak ve özgürlüklerine kavuşması için savaşım vermiş pek çok öncü kadına sahiptir. Geleceğini, bugünün kadınını o günden görüp hedefine ulaşmak için kararlılıkla ve sabırla yürümüş bu öncü kadınları hatırlamak, deneyimlerinden yararlanmak ve onların açtığı yolda ilerlediğimizi unutmamak bizlere yeni kazanımlarımızda daha da güç katacaktır inancındayım. Bu nedenle, böyle bir yazının sınırları içinde de olsa, onların başta eğitim olmak üzere sosyal, kültürel ve siyasal alanda

Bu yazı **Çağdaşlaşma Yolunda Kadın: "İlklerden Bir Kesit"** adlı sergi nedeniyle Zehra Toska tarafından hazırlanan ve yakın bir zamanda yayınlanacak olan çalışmanın bir bölümünden yola çıkılarak yazılmıştır.

Doç. Dr. Zehra Toska, Boğaziçi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Görevlisidir.

1 Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma** (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1973), 462.

yeralma savaşımlarına ve kimi öncülerine değinmeyi bir borç olarak görüyorum.

Değiştirilemez bir yazgı gibi yüzyıllar boyu dört duvar arasında kapatılarak vesayet altında yaşatılmış, yalnızca "âlet-i zevk" ve "âlet-i hizmet" olarak görülüp, güzelliği ve gençliğiyle değerlendirilmiş, eğitimsiz bırakılmış toplumdan dışlanarak boş inanç ve hurafelerle dolu bir yaşama itilmiş Osmanlı kadınının çağdaşlaşma yolunda değişmeye başlayan konumu, Tanzimat'la birlikte başlar (1839). Gerçi Tanzimat'a gelinceye kadar Osmanlı kültür hayatında yetişmiş, isim yapmış kadınlar da yok değildi. Başta saray ve çevresi olmak üzere eğitimli ve kültürlü ailelerin kızları hayır işleriyle uğraşmış, vakıf kurmuş, bâni kadınlar vardı. Hattatlık ve nakkaşlık gibi özel eğitim isteyen sanat dalları içinde Zeyneb binti Emin gibi imzalar görülmekte, tanburî ve hanende olan Dilhayat Kalfa'nın ise (1710?-1780) yüzü aşkın bestesi olduğu dönemin güfte mecmualarından anlaşılmaktadır. Sarayda sadece kızlardan oluşmuş 60 kişilik bir orkestra olduğu ve hem piyano çalan, hem de orkestranın baş kemancısı olan Dürr-inigâr Kalfa'nın ve Mihrimelek Kalfa'nın iyi birer piyanist ve bestekâr olduğu bilinmektedir.[2] Klâsik Edebiyatımızda da 16. yüzyıldan başlamak üzere Mihri, Zeynep, Amasyalı Hubba, Âdile Sultan, Leyla, Fıtnat, Şeref Hanım gibi kültürlü ve kızlarının eğitimine önem vermiş üst sınıfa mensup kadın şairler vardı. Tanzimat Edebiyatı'nın önde gelen isimleri arasında şair ve bestekâr Leyla Hanım, Makbule Leman, İhsan Raif, Fatma Aliye ve Emine Semiye Hanımlar, kızlarının eğitimine önem veren aydın babalara sahip olmanın ayrıcalığı ile konaklarda özel hocalardan ders alarak eğitilmişlerdi. Batıda eğitim görmüş, batı kültürüyle tanışmış Tanzimat aydınının kızlarını ve hatta eşlerini eğitimli birer kişi olarak yetiştirme çabaları sonucu ve daha önceki kuşaklardan farklı olarak Arapça, Farsça, geleneksel müzik eğitimin yanısıra Fransızca ve İngilizce gibi Batı dilleri ve edebiyatı, müzik, matematik, kimya, tarih, coğrafya gibi dersleri de alan bu yeni kuşak, farklı bir kültür donanımıyla yetişmeye başlamıştı.

Bu arada müslüman kızların sıbyan okulunu bitirdikten sonra devam edecekleri okulların bulunmayışı kimi babaların kızlarını misyonerlerin ve İmparatorluk içinde diğer cemaatlerin kız okullarına göndermeye yöneltmişti. Mesela iki kız Öğretmen Okulu'nun (Darülmuallimat) öğretmenlerinden olan ve batılı anlamda ilk pedagoji kitabı *Usul-i Talim ve Terbiye Dersleri*'ni (İstanbul: 1313/1895) yazan Ayşe Sıdıka Hanım, Beyoğlu'ndaki Zapyon Kız Okulu'nda okumuştu. Yine şair Nigâr Hanım özel öğreniminin yanısıra, yedi yaşından itibaren yatılı olarak Madam Garos'un Kadıköy'deki Fransız Kız Mektebi'ne gitmişti. Hem Doğu ve hem Batı kültürüyle yetişen ve aynı zamanda anne ve babaların sıkı gözetiminden uzak, çeşitli kültür çevrelerinden kişilerle bir arada bulunma imkânı veren konaklarda ve geniş mekanlarda büyüyen kızlar için, erkek kardeşleri gibi henüz Batıda eğitim görmelerine izin verilmemekle birlikte iyi bir eğitim görmüşlerdi, denebilir.

Bu arada, "okuyan kız büyücü olur" anlayışının yavaş yavaş değişmeye başlaması ve ülkeye yararlı olacak vatansever kişilerin cahil annelerin elinde yetişemeyeceği kaygısıyla kız çocukları için de okullar açılmaya başlanır. Yukarıda da değindiğimiz gibi, İmparatorluk içinde diğer cemaatlerin çoktan kız çocuklarının eğitimine önem verip, aralarında para toplayarak okullar açması da müslüman kızların gideceği okulların açılmasında uyarıcı rol oynamıştı. 1848 tarihli *tebliğ-i resmî* ile kızlar için de kız rüştiyelerinin ve ardından bu okullara öğretmen yetiştirmek üzere açılan darülmuallimatları takdirle karşılayan kadınlar: "Biz şimdiye dek okumanın kadrini bilmez idik. Çünkü beyler, efendiler bize yalnız 'eksik etek' derler idi. Biz de aman eteğimizi uzatalım diyerek iki boyumuzda entariler yaptık. Eğer onlar bize ilminiz eksik deyu haber verselerdi anın da çaresine bakardık" diyerek açılan okulları sevinçle karşılamışlardı.[3]

Okulların yanısıra kadınlara yönelik çıkartılan süreli yayınlar da kadınlar için ikinci bir okul olmuş, onları her konuda eğitmeye çalışmıştır.[4]

2 Filiz Çağman, "Sanatçı Kadınlar" **Çağlarboyu Anadolu'da Kadın Anadolu Kadınının 9000 Yılı** (İstanbul: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1993), 242.

3 Kâmile, "Varaka" **Terakki-i Muhadderat**, 11 (24 Ağustos 1285/28 Cemaziyelevvel 1286/ 5 Eylül 1869), 3.

4. Tanzimat Döneminden başlamak üzere Lat

Leyla Saz (üstte); Hanımlara Mahsus gazete (sağda, üstte); Kitaplı Kız Fotoğrafları... (sağda, altta ve karşı sayfada, W.Lemke özel koleksiyonundan)

Basın, kız çocuklarını okullara göndermeyen ana babaları devamlı uyarmış, açılan okulları, buralarda okuyan öğrencilerin başarılarını devamlı olarak duyurmuştur. Bir örnek olmak üzere, Selânik'te çıkan *Ayine* adlı süreli yayının 28 Haziran 1291/10 Temmuz 1875 tarihli sayısında yer alan bir haberi gösterebiliriz. Öğrencilerin bir buçuk yıllık eğitimden sonra bir kurul önünde yapılan sınavda gösterdikleri başarı memnuniyet uyandırmış ve bu sınavda hazır bulunan vali, onları şu kıtayla tebrik etmişti:

Ümmühat-ı vatanın terbiye-i kâmilesi
Mâye-i feyz olur evlâd-ı vatan hakkında
Şükr gördük hüner ü ilminizi duhterler
Aferin sa'yinize sanat u fen hakkında[5]

Bu okullarda yetişenler, yalnızca öğretmenlik yapmakla kalmayıp aynı zamanda kadınların ilerlemeleri yolunda çalışmalarda bulunmuş, ülke sorunlarıyla da ilgilenmişlerdir. Böylece üst sınıfın, özel imkanlarla çok iyi yetişmiş kadınları arasına yeni bir aydın grubu daha katılmış olur. Bu kadınların bazıları öğretmenliklerinin yanısıra, dönemlerinde yayınlanan kadın gazete ve dergilerinde, çoktan ustalaşmış hemcinsleri arasında ilk yazarlık deneyimlerini kazanmaya çalışırlar. Her iki kesimin bir araya gelerek yazı kadrolarını oluşturduğu *Hanımlara Mahsus Gazete* kadınların güç birliği oluşturduğu, fikir alış verişinde bulunduğu, sorunlarını tartıştığı bir yayın olmuştur. Kadınlar bu gazete aracılığıyla sadece şiir, hikâye ve romanda değil makale, sohbet ve habercilik ve çeviri ala-

harflerinin kabulüne kadar çıkmış olan süreli kadın yayınları için bkz. Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, **"İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası"** (İstanbul: Metis Yayınları, 1993).

5 "[Haber]" **Ayine**, 29 (28 Haziran 1291/10 Temmuz 1875), 1-2.

nında uzmanlaşmaya başlamışlardı. Osmanlı kadını, Batılı kadın yazarların ya da kadınları ilgilendiren eserlerin, makalelerin ve haberlerin çevirileri ile birlikte Batılı hemcinslerinin toplum içinde var olma savaşımını daha yakından izleme, onlarla aynı çağı yaşama olanağını bulmuştu.

II. Meşrutiyet'e kadar olan bu zaman dilimi kadınlar için, okur yazar kadınların yetiştiği bir aydınlanma dönemi olmuştur, denilebilir. Okur yazar kız olma ayrıcalığı, ya da bu konunun görsel ifadesi, bu dönemde çekilmiş kitaplı kız fotoğraflarında da karşımıza çıkar.

Bütün bir İmparatorluk içinde değilse bile, en azından İstanbul ve Selânik gibi kültür merkezlerinde kadınlar; eviçi alanından kısmen de olsa erkeklerin alanları olan dış dünyaya açılmaya başlamışlardır.[6] Fakat yine de bu dönemde kadınlar için çıkarılan süreli yayınlarda yer alan yazıların ağırlık noktasının ev içine, özellikle çocuk bakımı ve eğitimiyle olduğu göze çarpar. Yukarıda da değinildiği gibi kadınların cahillikten kurtarılmasının, eğitilmesinin ana gayesi sonuçta erkek çocukların yetiştirilmesidir ve ülkenin çıkarları buna bağlıdır.

Bu nedenle toplumun yeni baştan düzenlenmesinde kadının eğitimi birinci koşul olarak görülmüştür. Toplumun yarısını oluşturan kadınların geri kaldığı bir ülkede ilerlemeden söz açılamayacağı, hatta "dünyada erkekleri ileri olup da kadınları geri bulunan hiçbir millet yoktur" sözleriyle aslında Osmanlı erkeğinin de ilerlemeden nasibini almamış olduğu söylenmiştir. Pek çok yazar tarafından ele alınan bu konu, kadınların hatırlanmasında en önde gelen unsurlardan biri olarak Osmanlı aydınının uzun zaman gündeminde kalacaktır.

"İslamların ve Türklerin yalnız kurtulmaları değil, her türlü tealileri kadınların terfi-i seviyesine vayestedir. Dünyada erkekleri ileri olup da kadınları geri bulunan hiçbir millet yoktur. Esaslı bir medeniyet ancak zülciheteyn olabilir. Türkleri ve alelulum İslamları isad etmek istiyor isek ameliyata yalnız ordudan, do-

6 İstanbul'un yanısıra Selanik'in Osmanlı kültür hayatında önemli bir yeri olduğuna tanıklık etmek üzere bu dönemden başlamak üzere çıkan yayınlar ve bu yayınlarda tartışılan konulara bakılabilir.

Fatma Aliye ve Emine Semiye çocukluk yıllarında (karşı sayfada, solda). Fatma Aliye Hanım (karşı sayfada) Avrupa modasının izlenmesine bir örnek. Şehbal'dergisinden.

nanmadan başlamamalıyız. Hatta terakkiyata mekteplerden bile beda' etmek doğru değildir. Her şeyden evvel kadınlarımızı ıslah etmeliyiz ki anlar da çocukları, çocuklar da büyüdüklerinde devlet ve milleti ıslah etsinler. Bir bina yapılacağı vakit çatıdan başlanmaz. Evvela temeli kazınır. Kadın mebna-yı beşerin rükn-i rekinidir."

Kadın yazarlar da çocuk terbiyesi üzerine çok eğilmişlerdir. Ancak nasıl bir terbiyeyle çocuk yetiştirileceği konusunda tam bir görüş birliği yoktur. Geleneksele karşı çıkılırken yerine geçmeye başlayan alafranga eğitim birçok bakımdan kaygı uyandırmıştı. Özellikle yabancı mürebbiyelerin eline bırakılan çocukların aldıkları terbiye ve kültür sonucu, getek giyim ve gerek davranış biçimleriyle topluma yabancılaşması en çok üzerinde durulan konulardan biri olmuştu.[7] Örneğin Fahrünnisa Hanım, *Hanımlara Mahsus Malumat*'a yayınlanan bir yazısında eleştirilerini özetle şu şekilde belirtmişti:

"Ah hangi birini yazayım?... Mesela iki çocuk müsadif-i nazarınız olur, birinin bir kucak altın gibi sarı saçları bir şapka ile puşide, envar-ı islamiyyet lemean eden küçük çehresi şapkanın kenarındaki dantelalar ile nim sayedar bulunuyor. Diğerinin başından bulunan bir bonetanın altında pertev-i asalet ile müzeyyen mini mini bir nasiye-i âliye görünüyor. Refakatlerinde olup, etvar-ı amiranesinden bazı kimseler tarafından valideleri zannolunan kadından ve tekellüm ettikleri lisandan kendilerinin hangi kavim ve mezhebe mensup oldukları meşkûk kalıyor, o kadın onların nesidir? Mürebbiyesi! Aman yarabbi! Ecnebi bir mürebbiye!... Terbiye için bir ecnebi kadına arz-ı ihtiyac edelim. İmtisal için ecanibden misal arayalım. Hayf, sad hayf!"

Hiçbir milletin terbiyesinin diğer bir milletinkine uymayacağını, hatta aynı dinden dahi olsalar her milletin kendine has terbiye biçimi olduğunu belirten Fahrünnisa Hanım, "asılları, nesilleri, huyları, halleri, fikirleri hatta sıhhatleri, hasılı her şeyi mechul ve şüpheli olan ve memleketlerinde geçinmekten aciz kalarak buraya dökülen bir alay âdi mahluklara" teslim edilen çocuklara yazık olduğunu söylemektedir. Böyle ecnebi muallimelerin terbiyesi altında büyüyen çocukların gitgide İslamiyet aleyhinde bir düşünceye sahip olmaya başladıklarını ikinci olarak senelerce öğrendikleri şeyleri kafalarında büyüterek kendilerini "felatun-ı zaman, allame-i cihan olarak" görüp, kendileri gibi yetişmeyenleri insan yerine koymadıklarını, onları horladıklarını hatta annelerini bile beğenmediklerini "hele eğer valideleri alaturka terbiyede ve eski kafada ise vay biçare kadının haline" sözleriyle eleştirmektedir. Dünyada kadınların vazifesi yiyip içmek, giyinip kuşanıp, gezip eğlenmekten ibaret değildir; okul öncesi çocuklarının eğitim ve terbiyesi annelerin görevlerindendir diyen Fahrünnisa Hanım, aslen yabancı dille eğitime karşı olmadığını, hatta birkaç dil bilmenin ilim öğrenmek için gerekli olduğunu da vurgulamıştır, ancak Beyoğlu'ndaki mağaza sahipleriyle alışveriş ederken Fransızca konuşabilmek için öğrenilen dile karşıdır.[8]

Fahrünnisa Hanım'ın makalesi, bu konu etrafında yeni tartışmacıların da görüşlerini belirtmesine yol açmıştı. Bunlardan biri "Alafranga Terbiye" başlıklı bir yazıdır ki burada "frenk terbiyesini" doğrudan doğruya yadsımak yerine eleştirel bir bakışla konuya yaklaşılmış; yabancı mürebbiyelerin hangi nitelikleri taşıması gerektiği ve çocukların ana dillerini yeterince öğrenecek yaşa gelmeden yabancı dille eğitimin sakıncalarından söz edilmiştir. Üzerinde durulan önemli bir husus da Osmanlı eğitim sisteminde pedagojinin yer almadığına dikkatleri çekmek olmuştur.[9]

7 Osmanlı kadınının yeni bir kimlik arama çabalarında, günümüze kadar uzanan Batılı tarzda giyimin ve bunun tartışmalarının önemi büyük olmakla birlikte ayrı bir yazıda ele alınacak kadar kapsamlı gözükmektedir. Mevcut araştırmalar içinde bkz. Muhaddere Taşcıoğlu, **Türk-Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri** (Ankara: [y.y.], 1958).

8 Fahrünnisa, "Muharrir Beyefendi" **Hanımlara Mahsus Malumat**, 10 (10 Rebiyülevvel 1313/31 Ağustos 1895): 12-13.

9 "Alafranga Terbiye" **Hanımlara Mahsus Malumat**, 13 (30 Rebiyülevvel 1313/20 Eylül 1895): 25-26.

Bu konudaki eksikliği görenlerden biri de daha önce de sözünü ettiğimiz Ayşe Sıdıka Hanım (1871-1903), olmuştur. II. Abdülhamit'in isteğiyle ve Darülmuallimat'ın coğrafya, ahlak ve elişleri derslerini veren Ayşe Sıdıka Hanım, öğretmen yetiştiren bir okulda "ilm-i terbiye" (pedagoji) derslerinin eksikliğini görerek, bu dersin okutulması için Maarif Nezaret-i Celilesi'ne layiha vermişti. Onun düşüncelerini yerinde bulan Nezaret, hemen okul müdürüne bu dersin programa alınması için emir vermiş ve dersin hocalığına Ayşe Sıdıka'yı atamıştı.[10] Bu dersi okuturken kaynak kitap olarak hiçbir şeyin bulunmaması onu, kendi düşüncelerinin yanısıra yabancı kaynaklardan da yararlanatak *Usul-i Talim ve Terbiye Dersleri* adıyla bir pedagoji kitabı yazmaya yöneltmişti. Darülmuallimat ve diğer okullarda okutulmak üzere basılan kitabının önsözünden, bu çalışmanın beş senelik bir çalışmanın ürünü olduğunu öğreniyoruz. Yine önsözden, kitabın önce genel okura yönelik olarak hazırlandığı, içeriğinin daha kapsamlı olduğu, ancak Maarif Nezareti'nin isteği üzerine kısaltılarak ders programına uygun bir hale getirildiği anlaşılıyor. Ayşe Sıdıka Hanım, "usul-i ahkâm-ı terbiye", "hıfzıssıha" ve "riyazat"la ilgili konuları, iki yıl boyunca geceleri, eşi Rıza Tevfik'ten aldığı derslerle tamamlamaya çalıştığını belirtmiştir.[11] Eserin konusunu kendisi şu şekilde özetlemiştir:

"Usul-i talim ve terbiyenin mevzuu mutlaka insandır ve hizmeti onun terbiyesidir. Mevzuunun ne kadar büyük olduğu izahata hacet bırakmaz, gayesi yani faidesi ise saadet-i maddiye ve maneviye, dünyeviye ve uhreviyeyi temine hadim olan hususatı öğrenmekle iki cihanda matluba nail ve aziz olmaktır."[12]

Amerikan Mektebinin ilk kız mezunu olarak diploma alan Gülistan İsmet'in (1874-?) de çocuk terbiyesi ve bakımı ile moda, nakış tarihi, terzilik-biçki dersleri ile ilgili pek çok makalesi vardır. *Hanımlara Mahsus Gazete*'de yayınlanan bu makalelerin yanısıra İngilizceden çevirileri de yer almıştır. Gülistan Hanım'ın telif olarak gözüken bu konulardaki yazılarında, Batılı kaynaklardan yararlandığı anlaşılmaktadır. Nevsal-i Milli'de yayınlanan "Fenn-i Terbiye" adlı yazısının başında ilk dizesi tırnak içinde yer alan özdeyişin İngilizce'den aktarılmış olması da bu düşünceyi doğrulamaktadır:

"Beşiği sallayan el cihana hükmeder."
Çocuk aileyi, aile milleti temsil eder[13]

Ayrıca, Dr. Arnaud'dan *Hıfzıssıhha-i Eftal* (1902) adıyla yaptığı çevirisi de yine bu gazete tarafından tefrika halinde yayınlanmıştır.

Çocuk terbiyesiyle ilgili olarak yine *Hanımlara Mahsus Gazete*'de tefrika halinde yayımlanan eserlerden biri de Emine Semiye'nin (1866-1944) Emine Vahide imzasıyla yazmış olduğu *Terbiye-i Etfale Ait Üç Hikâye*'dir (1895). Havf, Felaket, Zekâvet olmak üzere üç bölümden oluşan bu pedagojik eserde, çocukların alaturka mı yoksa alafranga mı yetiştirilmesi gerektiği sorusuna yanıt aranmış ve her iki terbiye biçiminin uç noktalarında yetiştirilmiş kişiler eleştirilmiştir. Yine aynı gazetenin genç kızlara mahsus ekinde dizi halinde yayınlanan *Muallime* (1899) adlı eserinde de eğitim konusu işlenmiştir.

II. Abdülhamid döneminde açılan Mirgün İnas Rüştiyesi

Bu dönem kadın yazarların en çok üzerinde durdukları diğer bir konu da aşk, evlilik ve sadakat konularıdır. Şimdiki bilgilerimize göre. Aşk-ı Vatan (İstanbul: 1924/1877) adlı sergüzeştiyle Tanzimat döneminde, kitap olarak eseri yayınlanmış ilk kadın yazarımız Zafer Hanım,[14] bu eserinde evlilik sistemine eleştirmiştir. Eleştirilen evlilik sistemi Osmanlı toplumu dışında olmakla beraber benzer durumları çağrıştırmaktadır. Eserde, gençlere söz hakkı tanımayan babaların ya da vasilerin elinde bulunan evlilik sözleşmelerinin, gençleri nasıl bir mutsuzluğa ittiği anlatılmaktadır.

10 Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi** 2. bs. (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), c. 1-2. 676.

11 Ayşe Sıdıka, **Usûl-i Talim ve Terbiye Dersleri** (İstanbul: Alem Matbaası Ahmet İhsan ve Şurekası, 1313/1895), 3-7.

12 **A.g.e.**, 12.

13 Dizenin İngilizce'den çeviri olduğu konusunda uyaran Nuket Sirman olmuştur. M.H. "Gülistan İsmet Hanımefendi" **Nevsal-i Milli** (Dersaadet: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1330/1912), 420

14 Mehmet Zihni, "Zafer Hanım" **Meşahiru'n-Nisa**, c. 2 (İstanbul: Darü't-Tıbaatü'l Amire 1295/1879), 438.

adının *Aşk-ı Vatan* başlığını ...ı. İspanya'dan İstanbul'a ka... ve asıl adı Loranza olan Gül... adlı cariyenin başından geçen... ...ye etmesi ve yurt özlemini ...masından kaynaklanmaktadır. ...önemli kılan bir diğer özelli... ...ilk bağış kitabı olmasıdır. Zafer ...m kitabının gelirini savaşta ya... ...mış askerlere bağışlamıştır. Za... ...nım kitabının önsözünde; "o ...da vatan ve millet aleyhinde ...çıkan belalar karşısında, va... ...atlarının genç yaşlı her taraf... ...lar gibi akan kanları karşısın... ...ndısinin, silah tutmak şerefin... ...mahrum bir acize olarak keder ...kaldığını belirttikten sonra, ...hediye olarak böyle bir eser ...cesaret bulduğunu belirtiyor ...de görülecek hataların bağış... lanmasını diliyor: "Artık benim gibi hüner ve marifetten bi-behre âcize bir kadının karaladığı kâğıt serâpâ bin türlü hata ile âlûde olacağı belli bir şey ise de umarım ki erbab-ı kalem sırf hissiyat-ı vatan icbarıyla olmuş bir cüreti öyle bir edib-i kâmil eseri gibi hidde-i tedkike çekmeyüp kusurlarımı âcizeliğime bağışlayarak (...) görmekte olduğumuz bunca âsâr-ı edibe arasına sokuşturulur ve şu eserciğimi beyt makamında tutarak ve hasıl olacak akçenin tamamen ve kâmilen asâkir-i şahane muavenetine takdim olacağını bilerek gayretli vatandaşlarımın hamiyet-i müşvikânelerine arz ederim.

Zafer"[15]

Bütün hikâyelerinde konu olarak kadınların ya da kız çocuklarının eğitimi, aşk ve evlilik ilişkilerini ele alan Makbule Leman (1865-1898) Hanım da bu dönemin ilk kadın yazarlarındandır. Mehmet Celal, Andelip, Mehmet Tevfik, Cenap Şahabettin, Ali Muzaffer, Mehmet Rauf gibi ünlü erkek yazar kadrosuna sahip bir dergi olan *Hazine-i Fünun*'da tek kadın imzanın Makbule Leman'a ait olması da ayrıca kayda değer bir noktadır. Makbule Leman yalnızca yazılarıyla değil, evlendikten sonra Beşiktaş'taki konaklarının selamlık kısmını kız mektebi haline getirip, burada kız öğrencilere Kavaid-i Osmaniye ve Farsca dersleri vermek suretiyle de yüklendiği misyonu yerine getirmeye çalışmıştır.[16]

15 Zafer Hanım, **a.g.e.**, 3-4.

16 Ayrıntılı bilgi için bkz. Sema Uğurcan, "Makbule Leman, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri" **Türklük Araştırmaları Dergisi**, 6. (İstanbul:

Tanzimat dönemi kadın hareketinin en saygın ismi hiç kuşkusuz Fatma Âliye Hanım'dır (1862-1936). Makaleleri ve romanlarında kadınların çeşitli konularda maruz kaldığı pek çok sorunu dile getiren Fatma Âliye Hanım, özellikle çok eşliliğe karşı yazdığı yazılarla dikkatleri çekmiştir. Bir hukuk âlimi olan Mahmut Esat Efendi'nin *Malûmat*'ta yayınlanan bir yazısında, erkeğin poligam olduğunu öne sürerek "bütün ictimai engellere rağmen Allah'ın insanlar verdiği bu en tabii hak tahakkuk etmelidir" sözleriyle çok eşliliği savunması Fatma Âliye Hanım'ı bu konuda polemiğe sokmuştu. Fatma Âliye, "Eğer İslamın ilkeleri evrensel olarak geçerli ilkeler ise, tekkarılı evliliği, İslâmın ve modern uygarlığın ilkeleriyle uyumlu olarak kabul etmek gerekir" biçiminde itiraz etmiştir ki bu düşüncelerini daha geniş bir biçimde *Nisvan-ı İslam*'da (İstanbul: 1309/1892) ele almıştır.[17] Fatma Aliye Hanım'ın bu eseri en çok ses getiren eseri olmuştur. Gerek erkeklerin kotu uygulamaları yüzünden islamiyetin kendilerine verilmiş haklarından yoksun yaşayan müslüman kadınları uyarmak, gerekse Batının, Osmanlı kadınlarının geri kalmalarında en büyük neden olarak öne sürdükleri İslamiyeti savunma ve İslamiyet içinde kadın haklarının diğer dinlerden daha ileri olduğun açıklama gayesiyle yazılan bu eser büyük beğeni kazanmıştı.

Kadınlar yalnızca eserleriyle değil, kişiliği ve yaşam biçimiyle de Osmanlı kültür hayatını etkilemişlerdir. Bunların başında kuşkusuz Nigâr binti Osman (1866-1918) gelir. Kendisinden "onun konuşması öteki hanımlarınkinden ayrı, sözleri öteki hanımlarınkinden tesirli, terbiyesi öteki hanımlarınkinden kibar, bilgisi öteki hanımlarınkinden yüksek, Avrupalı bir hanım"[18] olarak söz ettiren Nigâr Hanım'ın Hisarüstü'ndeki yazlığının ve Nişantaşı'ndaki konağının yerli ve yabancı şair, yazar, sanatçı ve ilim adamlarının saygı ve özlemle ziyaretine koşuştukları bir sanat yuvası olduğu, onunla ilgili hemen bütün anı yazılarında ve biyografilerde yer alır. Onu "kadınların Abdülhak Hamit"i olarak nitelendiren Süleyman Nazif ise hayranlığını şu sözlerle anlatmıştır: "... nesri, nazmına pek faik idi. Neşrolunmamış bir çok yazılarını gördüm.

Temin ederim ki erkekler arasında da bu kuvvette nâsır nadirdir. Fransızca'yı pek mükemmel, lisanıyla, edebiyatıyla, nicelikleriyle bilirdi. Söylerken adeta hitabet ediyor sanırdık. Hele Türkçe'yi kadın, erkek hiç kimse Nigâr Hanım kadar selaset ve ahenk ile söyleyemezdi. Vefatını muntic olan hastalığına kadar cism-i teravetini ve ruh-ı hararetini muhafaza etmişti. Musikiye cidden vakıf ve piyanoda üstad idi. Ben, hissin bu ahenkdar lisanını beyandan mahrumum..."[19]

Nigâr Hanım'ınki kadar geniş bir çevreyi toplamasa da, "salon" sahibi olarak onun geleneğini sürdüren İnsan Raif Hanım olmuştur (1877-1926). Sanatının yanısıra güzelliği ve zerafetiyle de dikkatleri üzerine çekmiş olan, bestekâr ve dönemin şairleri arasında hece vezniyle şiir yazan ilk şair, İhsan Raif Hanım, özellikle, kendisi de bir edebiyatcı olan ikinci eşi Şahabettin Süleyman Bey'le evliliği zamanında konağı, devrinin isim yapmış şair ve yazarların toplandığı bir mahfel olmuştu.

Kısaca, Tanzimat aydınının Batıya açılan penceresiyle birlikte kadının varlığı hatırlanmış, yeni bir toplum yaratmanın, ilerlemenin ancak kadınların da bilgili, kültürlü bireyler olarak yetişmeleriyle mümkün olacağı görüşü hakim olmaya başlamıştır. Bu nedenle Tanzimat dönemi kadınların bütün bir İmparatorluk içinde değilse bile, eğitim olanaklarına kavuştukları, onlar için okullar açılmaya başladıkları bir dönemin başlangıcı olmuştur. Onlardan toplumda fedakâr, iyi bir eş ve bilgili bir anne olarak yetişmelerini isteyen görüşü bir vazife olarak benimsemişler ve kendi yazılarında da bu görüşleri yaygınlaştırmaya çalışmışlardır. Kendileri için çıkarılan yayınlar aracılığıyla Batılı hemcinsleriyle tanışmaya, onların eylemlerini izlemeye başlamışlardır. Kendileri için öngörülen bilgilerle donanırken yavaş yavaş cılız da olsa daha özgür ve erkeklerle eşit haklara sahip olma isteklerini belirten sesleri de duyulmaya başlanmıştır. Bu dönemde yenilenmenin ve kadına verilen eğitim hakkının karşısında olan görüşler bunu İslâmiyeti tehdit olarak algılamış, toplum içinde ilericilik-gericilik, alafrangacılık-alaturkacılık tartışmaları giderek artmaya başlamıştır.

Kadınların peçesiz sokağa çıkmalarından ve daha ilerde Batılı kadınlar gibi başka haklar da isteyeceklerinden tedirgin olan bu kesime, hak ve istemlerinde meşru bir zemin oluşturmak üzere, İslâmiyet'in ilk dönemlerinde kadınların sahip oldukları konumlar hatırlatılmıştır. Kadınlar, daha atak, cesurca bir anlatımla kendi davalarına daha çok kendilerinin sahip çıktıkları bir dönem olan II. Meşrutiyet döneminde bile savaşımlarını bu zemine dayandırmışlardır.

Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, 1991), 331-408.

17 Tırnak içindeki bu alıntı Bernard Caporal, **Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını** (Ankara: Türkiye İş Bankası, 1982), 74; konuyu geniş bir açılımla ele alan ve Mahmut Esat ile Fatma Âliye arasındaki bu polemiklerin bir özeti için, Muhaddere Taşcıoğlu, **A.g.e.**, 31-34.

18 Ruşen Eşref "Nigar Binti Osman Hanımefendi" **Geçmiş Günler**, (İstanbul: Kitabhane-i Sudı, 1919), 68-69.

19 Süleyman Nazif, **Servet-i Fünun**, 101-1575 (21 Teşrin-i evvel 1926).

Yeni Kavramlara Yeni Terimler Arayışı

'Cumhuriyet' Terimi Üzerine

ORHAN KOLOĞLU

Tanzimat'la Batı kavramlarının dilimize girişinin bir örneği olarak "*Serbestiyet'ten Hürriyet'e*" geçiş dergimizin Ocak sayısında yayımlandı.[1] İslâmî hukuki içerikli 'Hür'den elli yıl içinde siyasi içerikli 'Hürriyet'e geçilmesinin yanısıra; bununla ilgili kurum (Meclis, parlâmento) ve kavramların da (Politika) benimsenmesi kaçınılmazdı. Bu yazımda, yapısal bir değişmeyi hedef alan bu sözcüklerin dilimize yerleşmesinin evrimini aktarmaya çalışacağım.

Bâbıâli ikamet elçiliklerini kurduğundan beri Avrupa'da karar mekanizmalarının işleyişinden haberdardı. Ama bu yeterli değildir. Önemli olan devlet adamlarının bunları nasıl algıladığı değil, topluma, kamuoyuna nasıl mal olduğudur. İşin başlangıcında Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa var. Tanzimat'a örneklik yapan ıslahatının en önemlisi, kurduğu danışma meclisleridir: *Mısır Meclisi, Divan-ı Hidivi, Cihadiye (Askeri) Meclisi, Şuray-ı Askeriye, Meclisi Âli, Divan Mevaşiyi al Miri, Meclis-i Meşveret, Şuray-ı Mülkiye* ve benzeri kuruluşlar.[2] Vali bunları çalıştırmakla kalmamış, yayına soktuğu resmî gazetesi *Vakayi-i Mısriye*'nin her sayısının yüzde 70'i bu çalışmaları aktarmaya hasredilmiştir. Gerçi meclisler atama yoluyla oluşturuluyordu ama toplumun işlerinin açık tartışıldığı kurumlar bulunduğu fikri de ilk kez kamuoyuna açıklanıyordu.

Mehmet Ali Avrupa'daki parlamenter sistemi bilmekle birlikte, gazetesindeki yayınlarda, meclisin o yönde bir evrimine taraftar olmadığını da saklamamıştır. 'Politika' diye adlandırdığı Batı yöntemlerini, 'siyaset' adını verdiği geleneksel İslâmî yöntemlerden aşağı saydığını saklamamıştır (*Vakayi-i Mısriye* 623). Bâbıâli'nin resmî sözcüsü *Takvim-i Vakâyi* ise, 'Politika' ve 'Mevaddı Politikiyye'yi hiçbir eleştiri yapmadan aktarıyor (*Takvim-i Vakâyi* 168, 213). Bir ülkede 'Cumhuriyet' rejiminin kurulmasına hiçbir tepki yok. Belçika Cumhuriyeti'nin kuruluşu 3-62. sayılar arasında yirmi sayıda kullanılmıştır. Mehmet Ali'ye gönderilen fermanlarda da padişahtan 'müdebbir umur el-cumhur' diye bahsedilebiliyor.

Tanzimatçıların Avrupa'ya Vali Paşa'dan daha açık şekilde yaklaştıklarını, *Takvim-i Vakâyi*'nin Avrupa parlamentoları hakkında daha geniş bilgi vermesinden anlıyoruz. Avrupa'daki parlamento hayatı konusunda *Takvim-i Vakâyi*'de rastlanan haberlerin yarıdan fazlası İngiliz parlamentosuna aittir. Diğerleri Fransız, Alman, Felemenk, İsveç'ten alınmış. 'Meclisi Meşveret' ve 'Meşveretgâhı vükelâ ve hanedan' deyimleri sık kullanılıyor (*Takvim-i Vakâyi* 4, 46, 51, 56, 61...). Parlamento için, Divanı Umumi (*Takvim-i Vakâyi* 55, 100, 101, 113), 'Rüesayı devlet ve vükelayı millet' (*Takvim–i Vakâyi* 51, 56, 61, 82...) gibi, bazan da Meclisi Şura, Meclisi Umumi, Senato, Daire-i Aliye deyimlerine de rastlanıyor. Kısacası parlamenter sisteme başlangıçta tek bir deyim bulunamamış.

Parlamenterler için şu deyimler kullanılıyor: 'Rüesay-ı Devlet' ve Vükelay-ı Millet, 'Millet Vekili', 'Serkurenayı Devlet ve Müvekkilanı

1 Aziz dostum tarihçi Hidayet Nuhoğlu, Serbestiyet mesinin aslında Farsçada Ser'in Baş ve Best'in Bağlama köklerinden oluştuğunu, sonradan tam tersi anlamda kullanıldığını 19. yüzyıldaki evriminin bunun sonucu olduğunu hatırlattı. Teşekkür ederim.

2 Orhan Koloğlu, **İlk Gazete İlk Polemik**, Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları. s.199, Ankara

Millet'. Böylelikle seçilerek halkı temsil eden insanların varlığı saklanmamakla birlikte, bu meclislerin kralın çağırısı ve isteği üzerine toplandıkları, gücün hükümdarda olduğu da sık sık hatırlatılıyor. Bazan bir, hatta bir buçuk sayfa halinde *Takvim-i Vakâyi*'de yer alan meclis nutukları şüphesiz Osmanlı toplumu için çok değişik şeylerdi. Bunlarda genellikle vergilerin ağırlığı, vergi yükünün azaltılması için gereken önlemler, asayişin sağlanması çalışmaları, genel ticari durum ve sanayinin sıkıntıları ele alınmaktadır. Açıkça Avrupa'da kamuoyu oluşturma için kullanılan yöntem kullanılıyor. Meclis açık tartışma yapıldığı, karşıt fikirlerin ortaya atıldığı saklanmamakla birlikte, sistemin nasıl işlediği belirtilmiyor. *Takvim-i Vakâyi*'nin 46. sayısındaki açıklama bunu ortaya koyuyor:

'İngiltere devletinde kral ve vükelası marifetiyle rüyet ve idare olunan umuru dahiliye ve hariciyeyi münazara tariki üzere mübahase ve müzakere zımnında rüesayı devlet ve vükelayı milletten mürekkeb parlamento tabir olunur bir meclisi şura iktizayı vakt ve hale göre senede iki üç defa kralın emr ve tembihiyle akd ve cemi ve feshi olunmak hususu İngiltere devletinin esas kavanini mülkiyeyi mer'iyesinden olub...'

Milletvekillerinin 'bizzat sarfı dikkat ve itina etmeleri lazım olan umuru mühimmeye nezaret etmek için' toplandıkları (*Takvim-i Vakâyi* 13) ve yasaların meclislerde 'Usulü Avrupa üzere ekseriyeti ârâ tarafı iltizam olunarak' yapıldığı (*Takvim-i Vakâyi*, 344) belirtildiğine göre Tanzimatcılar, Mehmet Ali Paşa'nın ıslahatından bir adım daha ileri gitmeyi doğal karşılıyorlardı.

Resmî gazetenin sakıncalı bulmadığı cumhuriyet ve parlamento deyimleri yarı-resmî *Ceride-i Havadis*'te de ondan da daha yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Portekiz, Fransa, Avusturya, İsviçre, Macaristan, Milano'daki 1848 ihtilallerine ait haberlerde asilerin 'Cumhuriyet tertib ettikleri'nden sık sık bahsediliyor. Bazan da 'Cumhur' deyimi var. Çin'de ve Orta ve Güney Amerika'da (en az bir düzine yerdeki) siyasi çalkantılar da Cumhuriyetçilik olarak niteleniyor. Dolayısıyla Cumhuriyet rejimi hakkında daha çok olumsuz bir imaj verilmeye çalışıldığı izlenimi doğuyor! Bunun iki delili var. Asilzadegân ya da Kişizade deyimlerine ağırlık verilmesi hanedan sistemine tercihin göstergesidir. Tanzimat'la öne çıkan Mustafa Reşit Paşa'yı çekemeyenlerin "Cumhuriyet istiyor" suçlaması yöneltmeleri de 1850'lerde sevilmeyen bir kavram olduğunun kanıtıdır.

Cumhuriyet sevilmiyor ama *Ceride-i Havadis*'te meclislerden bahsedilmeyen sayı yok. Mebusan Millet Parlamentosu, Parlamento Meclisi, Meclisi Parlamento, Meclisi Has, Millet Meclisi, Senato, Meclisi Halk deyimleriyle anlatılan kurumun Avrupa'da bulunmadığı ülke kalmadığı yapılacak bir listeden hemen anlaşılıyor: İngiltere, Fransa, Avusturya, Bavyera, İsviçre, Kanada, İsveç, ABD, Saksonya, Frankfurt, hatta Yunanistan. Millet Meclisi Azası, Meclisi Millet Azası deyimleri bunların halktan geldiğini ifade ettiği gibi, sık sık 'intihab' sözcüğünün kullanılması da bir seçim mekanizmasının işlediğini hatırlatıyor. Çok sık kullanılan Reisicumhur'un seçilmesi de bunun güçlendiricisi.

Adından bu kadar bahsedilen kurumun nasıl işlediği, buralarda seçimlerin nasıl yapıldığı, hangi ilkelerin uygulandığı hususunda ise hiçbir açıklama yok. Avrupa'yı hiç bilmeyen bir kimsenin bu çok adı geçen kurumun neye yaradığını anlaması güç. *Ceride-i Havadis*'in 369. sayısında, bunun halkla ilişkisini belirleyen bir açıklama var:

'İngiltere ve Fransa devletlerinin meclislerine her kim olursa olsun ise duhul edebilir. Cemi mükaleme ve müzakereyi istima edebilmelerine ve hasbel maslaha gidemeyenlerin dahi duymaları için mükâlematı mezkurenin gazeteler vasıtasıyla neşredilmesine devleteynin müsaadeleri olduğu gibi...'

Artık Avrupa'nın 'Politika'sına da tepki görülmüyor. Umuru politikayı, Usulü politikeyi, muvazene-i politikiye *Ceride-i Havadis*'in ilk sayısından itibaren sütunlarda var. Sözcüğün içeriği hayli geniş ve bu arada yavaş yavaş çoğulculuk fikri de sunuluyor. 221. sayıda 'Muhalefet' sözcüğü 'Parlamento meclisinde vükelanın zıddı bulunanların' diye açıklanıyor. 222. sayıda 'Fırka' sözcüğü Katolik ve Protestanlar için kullanılmış. Bir süre sonraysa değişik görüşlü akımlar, açıkça siyasi partiler için kullanılıyor (No. 623).

İlk Türkçe özel gazete olan *Tercüman-ı Ahval* (1860) birçok alanda olduğu gibi politika anlayışı, meclis kavramı bakımından da topluma yepyeni mesajlar verdi. Meclisi Mebusan, Mebusan Millet Meclisi, Senato, Parlamento, Parlamento Meclisi, Millet Meclisi deyimlerini pek sık kullanan gazete, Avusturya İmparatoru'nun 'Hüsnü tesirtı bittecrübe sabit olan... usulü müsavat ve hakkaniyetin bulunduğu' sözleriyle meclisi övmesini aktararak adeta özendirmeye çalışıyor (*Tercüman-ı Ahval*, 37). İngiltere'de milletin haklarını alması için meclis toplanmasıyla sonuçlanan mücadeleye övgü, Fransa'da ise millet meclisinin kapanması sonucu beliren zulüme yergi var. (*Tercüman-ı Ahval*, 30).

Sadece Avrupa'ya değil, Ermeni millet meclisinin çalışmalarına da övgü yöneltilerek sisteme ilgiyi artırmanın istendiği ileri sürülebilir. 'Müntehibanı milletin reyi ile' Erme-

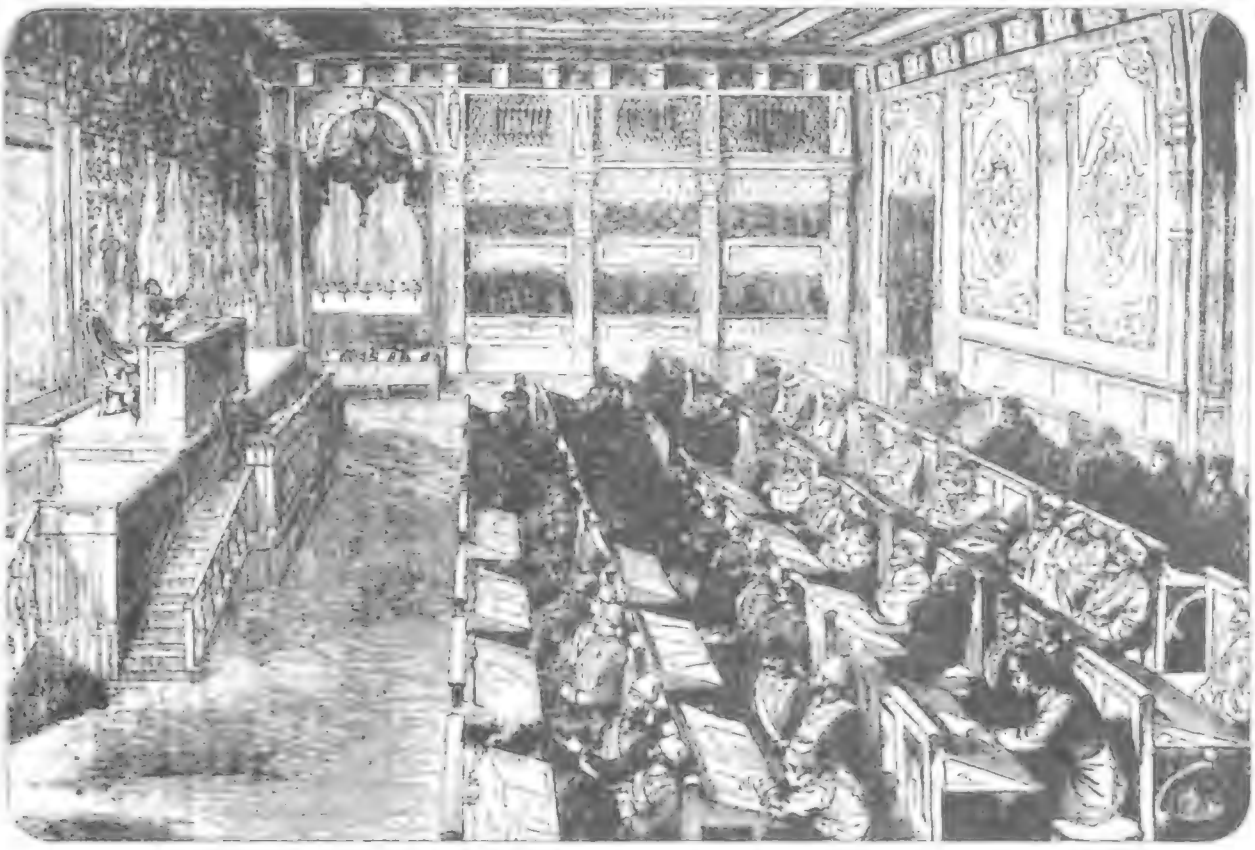

İlk Osmanlı Meclisi'nde
oturum

ni milletinin iyi bir sistem işletmesi *Tercüman-ı Ahval*, 44) ve bir cemiyeti milliye marifetiyle tayin olunan meclisin aldığı hüsnü netice (*Tercüman-ı Ahval*, 39) aynı amaçla vurgulanıyor. Nitekim 189. sayıda anayasanın yararı şu cümleyle vurgulanmış: 'Konstitüsyonel idare yani milletin efkârı inzimamiyle heyeti meşruta veçhile idaresi.' *Tercüman-ı Ahval*'in meşruti yönetimden fazlasını istediğini gösteren bir işaret yok. Cumhuriyet, Cumhur, Cumhurreisi, hattâ bir kez Cumhurluk deyimlerinin bol kullanılmasına karşılık yaklaşımının *Ceride-i Havadis*'inkinden pek fazla farklı olduğunu söylemek mümkün değil.

Tercüman-ı Ahval'e rakip olarak *Ceride-i Havadis* tarafından çıkarılan *Tasvir-i Efkâr* yarı resmî niteliğine rağmen parlamento ve işlevi konusunu daha ayrıntılı yansıtmağa başlamıştır. 1861 Nisanı'ndaki 118. sayısında İngiliz Başbakanı Palmerston'un ağzından İngiliz Parlamento usulünün bütün Avrupa'ya yayılışını şöyle anlatıyor:

"Fransa'da da herkes efkârı ve mülahazatını asla çekinmeyerek beyan eylemekte olduğu misillu, Berlin parlamentosu dahi serbestane icrayı müzakerat etmekte olduğu vazihadan olduğu, Avusturya devleti ahalisi hakkında gösterdiği müsaedat ve imtiyazat üzerine orada dahi İngiltere'ye tevfikan parlamento teşkili derdest olduğu gibi İtalyan kıtasının dahi pek az mevkiinden başka mahalleri heyeti müctemia tahtına girerek her bir tarafından ahali marifetiyle intihab olunan azadan parlamentoları teşkil olunmuş ve kemali adl ve hakkaniyete tevfikan icrayı müzakerata mübaşeret kılınmıştır. Rusya'da eğerçe şimdiye kadar millet meclisleri mevcut değil ise de bazı vukuat üzerine orada dahi teşkil olunması memuldür."

Mart 1862'de (No. 341) aynı gazete, belki de ilk kez parlamenter sistemde işleyiş hakkında bilgiler aktarıyor.

"Parlamento meclisleri olan Avrupa devletlerinin vükelâsı mecalis mezkurede bir madde hakkında ekseriyeti ârâyı gayb ettikleri halde hemen istifa edib yerlerine âhirleri intihab ve nasb olunması hususunun diğer bir zata havale olunması ve bu dahi intihab edildiği zevatın esamisini mübeyyin pusulasını tanzim ve hükümdar bulunan zata arz ve takdim ile istihsal edeceği emir üzerine icabının icrası ve vükelâyı sabıkanın vukuu istifalariyle yerlerine diğerlerinin nasbleri sekiz on güne mütevakkıf olduğundan bu müddet içinde yine sabıklarının umuru memurelerini ifa etmesi usulü meriyeden olub..."

İncelediğimiz konularda gerçekten derinine bilgiler veren *Tasvir-i Efkâr*

جريدهٔ حوادث

Devletten de destek gören, yarı-resmî bir nitelik taşıyan Ceride-i Havadis'i *İngiliz asıllı William Churchill çıkarmıştı. Daha sonraki Osmanlı basınının belli-başlı kadrolarını yetiştiren gazetenin ilk sayısı 1 Ağustos 1840 tarihini taşır.*

olmuştur. Gazetenin Şinasi yönetiminde olduğu dönemde de Namık Kemal'ınkinde de Mebusanı Millet, Millet Meclisi, Kavanin Meclisi, Parlamento deyimleri bol bol kullanılır. Avrupa haberlerinin içinde sık sık meclisin nasıl çalıştığı hatta krala karşı çıktığı hakkında kayıtlara rastlanmaktadır:

"Prusya'da devletle ahali beyninde zuhura gelen ihtilâf üzerine millet meclisinin bir iki kere azası tebdil olunmuşdu. Meclisi mezkûr bu defa yine küşad olunarak kral tarafından bil-vasıta irad olunan nutku resmide mevcud olan şikakın bertaraf edilmesine say olunması için rica yollu bazı sözlerulunduğu halde reisi meclis bir takım tabiratı şedide ile efkârı serbesti ashabının şikâyatını beyan ve ahali canibinden herhalde meclise iane olunacağını beyan etmiş ve kralın harekâtı aleyhinde olmak üzere 224 bin imzayı şamil bir takım arızalar meydana koymuştur." (No. 63)

Konstitüsyon (Anayasa)'un önemi üzerinde de sık duruluyor: 'Berlin millet meclisinde (...) dahilen asayiş ve haricen nüfuz ve kuvvet konstitüsyon usulüne avdetle hasıl olacağından bahs ediyorlar' (No. 64); 'Avusturya devleti konstitüsyon usulünce idare olunmağa başlayalı on kat ziyade kuvvet bulmuştur' (No. 110).

Tasvir-i Efkâr, Fransa meclisinin bütçe konusundaki denetleme mekanizmasını aktarmak için 1841 yılında meclise sunulmuş bir risaleyi dizi halinde yayınladı (No. 106). Bunda meclisin onaylamaması halinde bakanın istifası gereği ve bütün mekanizma anlatılmaktadır. Yönetimin meclis tarafından denetlenmesi fikrinin artık sadece Yeni Osmanlıların değil, Bâbıâli'ye egemen olan Tanzimat Paşalarının da arzuladıkları bir düşünce haline gelmeye başladığını, devletin resmî gazetesi *Takvim-i Vakâyi*'nin Mart 1870'deki 1202, 1203 ve sonrası sayılarında, İngiltere Parlamentosu'nun işleyişine dair bir dizi yazının yayınlanmasına izin verilmesinden anlıyoruz. Dönemin Ali Paşa'nın tam egemen olduğu dönem olduğu anımsanmalıdır.

Tasvir-i Efkâr'cılar ve Yeni Osmanlılar, Cumhuriyet kavramının üzerinde de fikir yürütme sürecini başlatmışlardır. 68. sayıda şöyle bir haber var: 'Prusya asilzadegân meclisinde devletin hâli hazırına dair birçok müzakerat cereyan ederek azadan biri ya lütfu ilahi ile konstitüsyonsuz bir kral veya kralsız bir cumhur şıklarından birinin ihtiyarı zamanı geldiğinden bahsetmiş(tir)...'

Osmanlı topraklarında açıkça cumhuriyet rejimini savunan çıkmamıştır. Sadece Avrupa'daki tartışmaları aktararak konuyu gündeme getirmişlerdir. Cumhuriyet konusunda daha kesin bir tavır alış, Yeni Osmanlıların 1867'de Avrupa'ya kaçışlarından sonra başlamıştır. Prof. Ercüment Kuran, Namık Kemal'in Avrupa'dayken 'madem ki halka hürriyet hakkı tanınmıştır, bu durumda cumhuriyet ilanını kim red edebilir? Cumhuriyet rejiminin bize kaybettireceği şeyler ayrı bir meseledir. Bunu kimse inkâr edemez. Zaten aramızda kimse böyle bir şey düşünmüyor' şeklinde yazı yazdığını belirtip ekliyor: 'Buna karşılık Yeni Osmanlıların aşırı ucu Mehmed ve Reşad Beyler 1870'de Cenevre'de çıkardıkları *İnkilâp* gazetesinde cumhuriyet kurulması fikrini desteklemişlerdir.'[3]

Osmanlı Hanedanı yerine bir cumhuriyet getirilmesi düşünceleri böylece başlamıştır. Ancak bunu pek az kişinin düşündüğü 1876 Anayasası'nın hazırlığı sırasında açıkça görülmüştür. Devlet içinde hanedanın birleştirici rolünü kimse tartışmaya kalkışmamıştır. Ama fikir bir kere gündeme gelmişti. Yönetimin gözünden düşürülmek istenenlere 'Cumhuriyet istiyor' suçlamasının yakıştırılması imkânı doğuyordu. Başbakanlık arşivindeki 7 Mayıs 1881 tarihli bir jurnalde, Suriye'deki valiliği sırasında Midhat Paşa'nın, Sultan Aziz'in tahttan indirilmesinden bahsederken 'bu milletin ikbali olsa idi hürriyet temamiyle (gerçekleşir..) ve cumhuriyet kaziyesi husul ve millet de rahat eder (di)' dediği kaydedilmekle sonunun hazırlandığı anlaşılıyor.[4]

3 Ercümend Kuran, **'L' influence de la Revolution Française sur les Jeunes Ottomans (1867-1876)**. 200 Yıldönümü Sempozyumu, Selçuk Üniversitesi, Konya 1989 Mayıs. s. 144 145

4 Başbakanlık Arşivi, Yıldız Esas, 17-842-59-19

Müzikle Uğraşmanın Yararları

İstanbul Senfoni Orkestrasının Doğuşu

ADNAN ERGENELİ

Benim müzikle ilgimi bilen çok yakın arkadaşım ve dostum Nejat Gülen, bir gün bana, şimdiye kadar bir amatör olarak yaşamım içinde geçirdiğim müzikle ilgili iyi veya kötü anılarımı toparlayıp yazmamı önerdi. Nejat iyi bir yazardır. Şimdiye kadar Heybeliada hakkında ve Türk Bahriyesiyle ilgili eserleri yanında pek çok başka roman ve hikâyeleri de vardır. Zaten, daha önce benim İletişim Yayınları tarafından yayınlanmış olan *Çocukluğumun Savaş Yılları Anıları* adlı kitabımın da ortaya çıkmasında çok büyük etkisi olmuştur. Kendisine bu bakımdan müteşekkirim. İşte, müzikle ilgili bu yazıyı hazırlamak için de yine Nejat Gülen beni teşvik etmiştir.

Çocukluğumda Öğrendiğim Şarkılar

Daha beş, altı yaşlarında küçük bir çocukken büyüklerden duyduğum alaturka şarkıları öğrenmiş ve hattâ usûl vurarak söylemeye bile başlamıştım. Teyzem alaturka müziğe çok meraklıydı ve Kalamış'ta muazzam bir bahçe içindeki koskocaman köşkünde akşamları toplanan tanınmış hânende ve sazendelerle klasik Türk müziği fasılları yaparlardı. Annem de dahil olduğu halde bütün hanımlar, Hüsamettin Bey adında yaşlı bir hocadan şarkıları söylemeyi ve usûl vurmayı öğrenirlerdi. Kalamış'a teyzeme misafir olarak gittiğimiz günler, ben de büyüklerle beraber, alaturkanın çeşitli usûllerine çalışırdım. Bazı şarkıları da kusursuz olarak söylemeye başlamıştım. Meselâ rast makamında ve Türk aksağı usulünde, şair Nef'înin meşhur Bahariye kasidesine dayanan

Esdi nesîm-i nevbahar, açıldı güller suphudem,
Açsun bizim de gönlümüz sâki medet sun câm-u cem

veya yine aynı usûlde

Sâki yetişir, uyan aman gel,
Elvirmedi mi figan aman gel.

gibi şarkıları söylerdim. Hattâ birçok alaturkacının bilmediği (zencir) usulünü vurarak beste okurdum:

Beste-i zencîr-i zülfündür ey gönül

Zencir usulü çok zor bir usûldür. Çünkü çeşitli usûllerin arka arkaya eklenmesiyle oluşmuştur.

Fakat, benim bu küçük yaşlardaki alaturka şarkıcılığım çok uzun sürmedi. Mütareke yılları, babamın Balıkesir ve Kırklareli Mutasarrıflıkları, daha sonra İnönü savaşları sırasındaki Eskişehir ve sonra da Yozgat Mutasarrıflıkları dolayısıyla benim doğru dürüst ilkokula devam etmem bile olanaksız hale gelmişti.

Alaturka Keman Çalmayı Öğreniyorum

Yozgat'ta 30 Ağustos zaferine kadar bir yıl kaldık ve ben o sırada 10 yaşındaydım. Yıl 1922... Bir gün, her halde savaş dolayısıyla Yozgat'ta oturmak zorunda kaldığını sandığım bir Rum, Yanko Efendi, bizim eve geldi ve paltosunun içinden küçücük bir keman çıkardı. Meğer babam kendisinden bana keman dersi vermesini istemiş. Bir nota defteri aldık. Notaları öğrendim ve o deftere alaturka Uşşak peşrevi, Rast peşrevi gibi parçaların notalarını yazıp kemanla çalmaya başladım. Birkaç şarkının notalarını da yazdık. Onları da çalıyordum. Fakat, 30 Ağustos zaferinden sonra Kütahya kurtarılınca babamı Kütahya Mutasarrıflığı'na atadılar ve biz de palaspandıras oraya gittik.

Ermeni Hocadan Keman Dersi

Kütahya'da bir taraftan Sultânînin, yani lisenin ilk kısmının dördüncü sınıfına devam ediyor, bir yandan da bir Ermeni hocadan keman dersi alıyordum. Bu hoca, bana müzik parçalarını ezberletiyordu. Tatyos Efendi'nin Rast peşrevini ezberlemeye başlamıştım. Hocanın Ermeni şivesiyle notaları söylemesi benim çok tuhafıma gidiyordu. Adam (sôl) derken sağ'ın karşıtı olan sol gibi telâffuz ediyor, (lâ) demek için de, meselâ dadı anlamına gelen lala'daki gibi söylüyordu. Böylece, birkaç tane sôl ve lâ biraraya geldiği zaman (sol la la, la si la sol la...) diye çok acayip bir şey ortaya çıkıyordu. Fakat, Kütahya'da da 4 ay kadar kaldıktan sonra babamı Bursa Valisi yaptılar ve ben de bir tasdikname alarak Bursa Sultanîsi'nin 4. sınıfına devam etmeye başladım. O tarihlerde, yani 1923 yılı başlarında gittiğimiz Bursa, Kütahya'ya göre daha ilerlemiş durumdaydı.

Alafranga Keman

Lisede bir öğretmen, benimle birlikte bazı öğrencilere alafranga keman dersi veriyordu. Ben de böylece, 1923 yılı ilkbaharında alafranga kemana başladım. Bir akşam keman hocamız, Bursa'nın yazlık kahve gibi kullanılan bir bahçesinde piyano eşliğinde bir konser vermiş ve benim çok hoşuma gitmişti.

Bursa'da babamın yaşlı babası, yani benim büyükbabam da bizim evde oturuyordu. Ben evin alt katında keman derslerime çalıştığım zaman büyükbabam da yukardan "Gene gâvurcaya başladı!" diye söylenirmiş.

Bursa'dan sonra Amasya'ya gittik ve benim keman derslerim aksadı. Fakat sonra Ankara'ya geldik ve orada Cumhurbaşkanlığı Orkestrası üyelerinden Hulûsi Bey'den ders almaya başladım. Bir taraftan Ankara Lisesi'ne devam ediyordum, ama kemanı da hiç ihmal etmiyordum. Hele tatil aylarında günde belki altı, yedi saat kemana çalışırdım.

Zeki Bey'in Tavsiyesi

Bir gün çok ilginç bir olayla karşılaştım. Cumhurbaşkanlığı Orkestrası Şefi ve İstiklâl Marşımızın da bestecisi olan Zeki Bey, bir iş konuşmak için, o sıralarda İçişleri Bakanlığı Müsteşarı olan babamı görmek üzere bizim eve gelmişti. Babam da kendisine, iftiharla, oğlunun keman dersi almakta olduğunu söylemiş. Beni, oturdukları odaya çağırdılar. Zeki Bey bana, kemanımı getirip bir şey çalmamı söyledi. Ben de ona keman metodumdan bir parçayı çaldım. Zeki Bey bana, okulu bitirince nasıl bir meslek seçmeyi düşündüğümü sordu. Ben kendisine elektrik mühendisi olmak istediğimi söyleyince, bana şöyle bir tavsiyede bulundu:

"Bak oğlum", dedi. "Sen mühendis olunca memleketin bir köşesine gidebilirsin. Orada sana en iyi arkadaş bu kemanın olacaktır. Aman, kemanı sakın bırakma!..."

Sonradan ben Fransa'da üniversiteyi bitirip 1935 yılında mühendis olarak çalışmak üzere Diyarbakır'a gittim ve orada Zeki Bey'in bu nasihatini hep hatırladım.

Arkadaşım Bülent Tarcan

Ankara Lisesi'nde benden bir sınıf aşağıda okuyan Bülent'i tanıdım. Sonradan Tarcan soyadını alan Bülent de, benim gibi, keman çalıyordu. Lisede ona, çok ufak tefek yapılı olduğu için, "küçük üstad" derlerdi. Sonradan tanınmış bir operatör, Tıp Fakültesi'nde profesör ve tanınmış bir kompozitör oldu. Son zamanlarda kaybettiğimiz bu çok değerli arkadaşla büyük yakınlığımız olmuştur. Lisedeyken aramızda geçen ilginç bir anımdan burada söz etmek isterim:

Bir gün Bülent, eline geçirdiği bir orkestra eserini çalmamızı plânlamıştı. Bizden daha küçük sınıfta okumakta olan ve viyolonsel çalan Şeref vardı. Şeref, liseden sonra hukuk öğrenimi yapıp Kadıköy'de savcılık ve daha sonra avukatlık görevleri yapmış, müzik hayatında da Cumhurbaşkanlığı Orkestrası'nda iyi bir viyolonselci olarak çalışmıştır. İşte bu Şeref, Bülent, ben ve bir başka keman çalan arkadaş birleşerek Bülent'in getirdiği orkestra eserini çalmaya niyetlendik. Fakat, bir senfonik orkestrada bulunması gerekli nefesli sazlardan hiçbiri bizde yoktu ve eserde onlara sıra geldiği zaman biz susuyorduk. Herkes birbirine neden çalmadığını soruyor ve susma işareti olduğu cevabını alıyordu. Neticede, tabii, o eseri çalamamıştık.

Ankara Lisesi'ni bitirdikten sonra, üniversite öğrenimi yapmak üzere Fransa'ya gittim. Orada çok güzel piyano ve keman çalan arkadaşlarım oldu. Onlardan çok yararlandım ve birlikte epeyce müzik yapma fırsatını buldum. Kendime taksitle, eli yüzü düzgün bir de keman satın aldım ve orada keman çalmayı oldukça ilerlettim.

Nihayet, memlekete dönüp 1935 yılı başında, mühendis olarak Diyarbakır'a gittiğim zaman, tabii, kemanımı da beraber götürdüm. Orada, benim gibi keman çalan ve ikisinin de adı Bedri olan iki Millî Eğitim Müfettişi vardı. Biri genç, biri de daha yaşlıydı ve soyadı Dolunay'dı. Onlarla birlikte Diyarbakır Halkevi'nde bir orkestra kurmayı düşündük. Bedri Beyler Millî Eğitim Müfettişi oldukları için Bakanlıkta sözleri geçiyordu ve Diyarbakır Lisesi'ne müzik öğretmeni olarak o zamanki Musikî Muallim Mektebi'nin viyolonsel dalından mezun olmuş bir gencin atanmasını sağladılar. Böylece, İhsan adındaki bu çelist genç, sırf viyolonsel çaldığı için Diyarbakır Li-

esi'nde çalışmak zorunda kaldı. Halkevinde aylıkla çalışmak üzere, eskiden Türkiye'ye gelmiş Beyaz Rus asıllı bir de piyanist buldular. Trompet çalan birisiyle bir kemancı daha bulundu ve bizim küçük orkestra kuruldu. Ondan sonra artık küçük operet parçaları gibi hafif şeyler çalmaya başladık. Akşamüstleri Halkevinde toplanıyor, ya kendi kendimize, ya da oraya gelen kimselere bazı şeyler çalıp vakit geçiriyorduk. Birkaç kez Diyarbakır'da bir tiyatroda halk için de konserler düzenlemiştik. Böylece, Zeki Bey'in vaktiyle bana Ankara'da söylediği şey gerçekleşmiş ve ben de müzik sayesinde avunma olanağı bulmuştum. Çünkü o zamanlar Diyarbakır'da, benim gibi bekâr ve yalnız bir genç için başka yapacak çok bir şey yoktu. Bütün aile meclisleri böylelerine kapalıydı. Eğer içki içme alışkanlığınız varsa bol bol kafa çekebilirdiniz, ama bende o da yoktu. Halkevinde ve akşamları evde yalnız başıma keman çalıyordum.

1940 yılı Nisan ayında Bülent Arel. Beninle bir sonat çalmadan önce piyanosu başında.

Beethoven'in Bana Yaptığı İyilik

1936 yılı Mayıs ayı başında, 24 yaşımda askerlik görevimi yapmak üzere İstanbul'a geldim. Ben üniversiteyi yabancı bir memlekette okuduğum için burada üniversite askerlik kamplarına katılamamış ve kamp ehliyetnamesi alamamıştım. Bizim gibilere askerlikte "ehliyetsizler" diyorlardı. Biz 6 ay süreyle Halıcıoğlu'ndaki yedek subay hazırlık kıt'asında er olarak talim görmek zorundaydık. Ondan sonra, o sıralarda Harbiye'ye taşınmış olan Yedek Subay Okulu'na geçecektik.

Bir gün talim dönüşü, Beethoven'in keman ve piyano için yazılmış olan İlkbahar Sonatı'ndan bir yeri ıslıkla tekrarlıyordum. Birdenbire biri beni durdurdu ve telâşla 'Siz bunu nereden biliyorsunuz?" diye sordu. Ben de keman çaldığımı söylemem üzerine o arkadaş "Ben de keman çalarım da onun için sordum," dedi. Bu arkadaşın adı Feyyaz Gürsan'mış. Bu olaydan sonra onunla çok iyi arkadaş olduk ve hattâ kemanlarımızı Halıcıoğlu kışlasına götürüp bir gün öğle vakti talim dönüşü, yemekten sonra herkes bir köşeye çekilmiş hazım uykusu kestirerek dinlenirken biz de yemekhanede, toplantılar için kullanılan sahnede düo çalmaya başladık. Derken, birdenbire yemekhanenin dış kapısından bölük komutanımız olan yüzbaşı içeriye girince, biz de, kemanlarımız elimizde olduğu halde, ayağa kalkmıştık. Yüzbaşı bize çatmış, (r) harflerini yumuşak (g) gibi telâffuz eden kendine özgü şivesiyle "Herşeyin bir sırası var", diye bizi azarlamış, fakat sonra, herhalde istirahat zamanı olduğunu ve bizim kimseyi rahatsız etmediğimizi düşünüp fazla bir şey söylemeden çıkıp gitmişti. Biz de çalmaya devam ettik.

Bu olaydan sonra artık, pazar günleri Feyyaz'ın apartmanında bol bol iki keman düoları çalmaya devam ettik.

Feyyaz benim en candan, yakın arkadâşım olmuştu. Beethoven'in bir keman sonatından bir parçayı ıslıkla fısıldamam sonunda böyle yakın bir arkadaş edinmiştim. Bu bana Beethoven'in yaptığı çok büyük bir iyilik olmuştur.

Nihayet, yedek subay olarak kıt'a hizmetine çıktık. Ben Çanakkale'de bir topçu alayına atanmıştım. Kemanımı da beraber alarak Çanakkale'ye gittim. Bizim bataryada İhsan Musaballı adında bir muvazzaf teğmen arkadaş vardı. Çok olgun ve candan biriydi. O da biraz keman çalıyordu. Ayrıca, akordeon çalan bir deniz üsteğmeni ile tanıştık. Boş zamanlarımızda onunla birlikte dans havaları, tangolar filân çalıyorduk.

Kadıköy Halkevi Orkestrası

Terhis olduktan sonra da Feyyaz'la birlikte iki keman parçaları çalmaya devam ettik. Bir aralık, Kadıköy Halkevi'nde kurulmuş olan orkestraya katıldık. O orkestranın şefi, daha sonraları konservatuvar müdürlüğü

yapmış olan Eşref Antikacı'ydı. Bu orkestrada bol bol Beethoven çalıyorduk. 5. senfoni, Egmont uvertürü v.b... İstanbul Üniversitesi'nde ders veren tanınmış ekonomi profesörü Neumark da bizim gibi aynı orkestrada keman çalıyordu. Bu olay, bizim Diyarbakır Halkevi'nde müzik çalışmalarımız gibi, Halkevlerinin sanat ve özellikle müzik kültürüne hizmetlerinin bir örneğidir.

Kadıköy'de Moda'da oturan ve teyzemin gelininin iyi piyano çalan bir akrabası vardı. Bu piyanist, yakınlarda Amerika'da kaybettiğimiz Bülent Arel'di. Bülent, o zamanlar henüz Ankara konservatuarına gitmemişti. Kompozisyonla uğraşmıyor, sadece piyanoya çalışıyordu. Beraberce çok güzel keman-piyano parçaları çalıyorduk. Sonra Ankara konservatuarına gitti. 12 ton müziğiyle uğraştı, kompozisyon yaptı ve Amerika'ya gitti. Orada çalışıyordu.

Bedri Dolunay, Diyarbakır Halkevi'nde kurduğumuz orkestradaki keman partisine çalışıyor. Yıl 1935.

İ.T.Ü.'de Verdiğimiz Konserler

1944 ve 1946 yılları arasında Feyyaz'la ben İstanbul Teknik Üniversitesi'nde iki keman ve piyano ile konserler verirdik. Feyyaz orada, önce asistan, sonra da doçent olmuştu. Bir de Fizik Profesörü olan bir Fransız hoca vardı. Adı Fouché, piyano çalardı ve biz de Händel, Vivaldi veya Bach'ın iki keman ve piyano için aranje edilmiş olan eserlerini, konçertolarını üniversitedeki meraklı öğrenciler için çalar ve ufak konserler düzenlerdik.

Bir gün böyle bir konsere Cemal Reşit Rey de gelmiş, bizi dinlemiş ve beğenmiş. Konserden sonra bizi yakaladı. Kendisinin İstanbul Konservatuarı'nda bir yaylı sazlar orkestrası kurmayı düşündüğünü ve bizi de o orkestraya almak istediğini söyleyerek bu teklifi kabul edip etmeyeceğimizi sordu. Biz çok şaşırdık ve tabii, çok da sevindik. Kabul etmemek ne demek? Derhal kabul ettik. Ama son derece de heyecanlanmıştık. Öyle ya... Cemal Bey memleketimizin çok tanınmış müzik otoritelerindendi. Konservatuarda hoca, tanınmış kompozitör, piyanist ve büyük bir müzik ustasıydı.

Yaylı Sazlar Orkestrasının Kuruluşu ve Yapısı

Cemal Bey'in sözünü ettiği yaylı sazlar orkestrası hemen kuruldu ve biz de çalışmaya başladık. O zamanlar Konservatuar, Tepebaşı'na çıkan Meşrutiyet Caddesi üzerinde ve Perapalas Oteli hizasında bir binadaydı. Ben de Belediye Fen İşleri Müdürlüğü'nde Elektrik Mühendisi olarak çalışıyordum. Bağlı olduğum Müdürlük de aynı cadde üzerinde, şimdiki Amerikan Konsolosluğu'na ait olan binada bulunuyordu. Akşamüstü işten çıkınca iki adım yürüyüp konservatuara gidebiliyordum. Tabii sabahleyin evden çıkınca önce konservatuara gidip kemanımı oraya bırakıyor ve müzik provalarından sonra kemanı alıp eve dönüyordum. Akşamları ve tatil günleri de evde keman çalışıyordum.

Yaylı sazlar orkestrasıyla Bach'ın üçüncü Brandenburg Konçertosu'nu ve Cemal Bey'in piyanodan orkestraya uyarladığı Schumann'n Çocuk Sahneleri adlı eserine ve bazı ufak parçalara çalışıyorduk. On beş günde bir verdiğimiz konserler, daha sonra bir yangında yanan Şehir Tiyatroları Dram kısmında icra ediliyordu. İlk sahneye çıktığım zaman heyecandan ölecek gibi olmuştum. İkinci kemanların birinci püpitrinde Feyyaz'la yanyana çalıyorduk. O zamanki orkestrada oturuş biçimi de şimdikinden farklıydı. İkinci kemanlar şefe göre sağ tarafta ve önde otururlardı. Dolayısıyla, dinleyicilere çok yakınlık ve bu da beni heyecanlandırıyordu.

Senfonik Orkestranın Kuruluşu

1946 kışını bitirdikten sonra Cemal Bey, yaylı sazlar orkestrasını genişletti. Nefesli sazları da katarak senfonik orkestra haline soktu. İstanbul Senfoni Orkestrası'nın temelini oluşturan bu orkestrada birinci kemanlarda baş kemancı, yani (konsert mayster olarak) Semih Ar-

zeşo ve onun yanında Emine Erel, teki püpitrlerde Hamit Alacalıoğlu. Erdoğan Saydam, Ermukan Saydam, Emine Hanım ve daha başkalarıyla ikinci kemanlarda Feyyaz Gürsan ve ben, Perihan Hanım, Rıfat Özümerzifon ve daha başka birkaç kişi bulunuyordu.

Panayot Abacı, Margosyan ve Hanesyan viyola çalıyorlar, viyolonsellerde konservatuarda viyolonsel hocası olan Hadiye Ötügen Hanım, E-mel, Lûtfiye ve Hüceste Hanımlarla Ars-lanyan; kontrbasçı olarak da Hlazer, Raşit ve Remzi bulunuyordu. Klarineti Tevfik, fagotu Rıza, kornoyu Âsım, obuayı Ömer adlı arkadaşlar çalıyorlardı. Muzaffer Tema birinci flütist idi. Hem de çok güzel çalan bir flütçüydü. Sonradan sinema sanatçısı olup orkestradan ayrılmış ve onun yerine Kâmil Şekerkaran birinci flütçü olmuştu. O da çok güzel flüt çalıyordu. Abdullah Bey adında bir arkadaş timpani grubunu idare ediyordu. Tabiî, bazı nefesli sazların ikincileri ve trompet, trombon gibi sazları çalan arkadaşlar da vardı.

Senfonik orkestra kurulduktan sonra Cemal Bey bizi César Franck'ın senfonisine çalıştırmaya başladı. O yaz, bu zor senfoniye çalışmaktan ilâhımız kesildi. Cemal Bey birer birer herkesi dinliyor, yanlış ses çıkaranları, kendisi piyano başına geçip düzeltiyordu.

Cemal Reşit Bey'in bu ilk senfonik orkestranın yetişip gelişmesi için verdiği emek ve sarfettiği gayret çok büyük olmuştur ve hiçbir zaman unutulamaz. Daima takdirle anımsanmalıdır.

Orkestraya nefesli sazlar da katılınca, biz artık konservatuardaki geniş hole sığamaz olmuştuk. Kontrbasların bazıları, holden dışarıya açılan kapı arasında çalıyorlardı. Bunun üzerine, bodrum katta daha geniş bir yer bize verildi, ama orası da pek yeterli değildi.

O sıralarda konservatuarda Muhittin Sadak hocanın başkanlığında bir

Feyyaz Gürsan, 1939 yılında benimle düo çalışmaları için bizim eve geldiği zaman

de koro kurulmuştu. Sonradan uluslararası ün kazanmış olan meşhur sopranomuz Leylâ Gencer de bu koroda görev almıştı. Onunla hâlâ devam eden çok eski ve yakın ailevî tanışıklığımız ve ahbaplığımız vardır. O yıl konservatuarda derslere de devam eden Leylâ'nın, Cemal Bey'in bestelediği *Özyurt* adlı eserdeki ufak bir solo parçayı nasıl söyleyeceğini düşünerek heyecandan ölecek gibi olduğunu hatırlarım. Tabiî daha o zamanlar bile bu ufak, bir satırlık soloyu çok güzel söyledi.

Koro üyelerine belediyeden ödenen ücret bordrolarında Leylâ Gencer'in de adı vardı. Adının yanında dramatik soprano diye yazılıymış. Bordroyu inceleyen belediye muhasebe memuru soprano ne demektir, dramatik ne ifade eder, pek farkında olmadığı için bunu bir Ermeni adı sanmış. Öyle ya, dramatik kelimesi Antranik gibi bir Ermeni adına benziyor. "Kim bu Ermeni dramatik?" diye sormuş. Bu olayı bize anlattıkları zaman çok gülmüştük.

Özyurt'un İcra Edilişi

Özyurt, orkestra, koro ve arada solo erkek ve kadın sesleri için yazılmış bir eserdi. Biz bu eseri, şimdi yıkılmış olan Taksim Belediye Gazinosu'nda çalmıştık. Daha önce orada provalar yapıldı. Bu provalar sırasında erkek solist Haşmet adlı arkadaşın sesi, orkestranın çok fazla gürültülü çalmasından dolayı, iyi işitilemiyordu. Bunun üzerine Cemal Bey bizi durdurdu ve "Orada nüans olarak ne yazıyor?" diye sordu. nota üzerinde o kısmın son derece kuvvetli, yani sesli çalınacağını gösteren üç tane *f* harf vardı. Biz bunu söyleyince Cemal Bey "Silin efendim onu ve yerine ppp yazınız!" dedi. Yani son derece sessiz piyanissimo çalınmasını istedi. Eseri kendisi bestelediğine göre, elbette her türlü değişikliği rahatça yapabilirdi. Bizim o gürültülü çalışımız kalkınca, Haşmet'in sesi de duyulabildi.

Orkestra veya koro çalışmalarında bazen çok komik olaylarla karşılaşılıyor. Bu *Özyurt* adlı esere çalışırken koroda geçen gülünç bir olayı, koroyu çalıştıran Muhittin Sadak Bey, daha sonraları bir gün anlatmıştı. Bu

eserde, Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen birtakım atlılar anlatılmaktadır. Koro ve solistler, Asya'dan gelip Ege sahillerine erişen atlıların bu seyahatleriyle ilgili şeyler söylerler. Meselâ Haşmet, şarkısında Ege denizi için "Dağ demez, taş demez, aşardı sesin", diyor ve bir ara bütün koro, müziksiz olarak bu gibi eserlerde "deklâmasyon" adı verilen, şiir okur gibi söylenen dört satırlık bir kısmı hep bir ağızdan çabuk çabuk söyleyip sonunda "heeeey!.." diye bağırıyordu.

Korodakiler arasında Nermin adında bir arkadaşımız da vardı. Nermin, normal olarak konuşurken, bazen kekelerdi. Ama şarkı söylerken böyle bir şey olmazdı. Muhittin Bey'in anlattığına göre, koroda Nermin şarkı söylerken deklâmasyon kısmına gelince tutukluk gösteriyor ve o kendini toplayıncaya kadar koronun öteki elemanları birinci satırı okuyup bitiriyorlarmış. Bunun üzerine Nermin "amaaan!" deyip ikinci satırın başına geçiyormuş. Fakat ikinci satırı okurken de tekleyip o satırı da okuyamadan arkadaşları okuyup bitiriyorlar ve Nermin gene bir "amaaan!" diyerek üçüncü satıra geçiyormuş. Neticede, bütün satırların sonunda bir "amaaan!" çekerek 4 aman'la eserin bu deklâmasyon kısmını bitiriyormuş. İşin tuhafı, bu olayı bize anlatan Muhittin Bey de normal olarak konuşurken biraz kekelerdi.

İstanbul Radyosu Müdürlüğü'nden bana verilen giriş kartı (üstte) ve Filarmoni Derneği'nden verilmiş 'Orkestra âzâsına mahsus hüviyet kartı'

Artık orkestra epeyce gelişmişti. On beş günde bir perşembe günleri Beyoğlu Saray Sineması'nda İstanbul Filârmoni Derneği adına konserler veriyorduk. Bu konserlere, Filârmoni Derneği'nin sağladığı tanınmış yabancı solistler de katılıyordu. Cortot, Thibaut, Pierre Fournier, Wilhelm Kempf, Przihoda (Pşihoda diye okunur), Gaspard Cassado, genç bir piyanist olan Nicole Henriot ve daha pek çok tanınmış sanatkârın verdiği konserlere eşlik etmiştik. Konserden sonra *Cumhuriyet* gazetesinde Nadir Nadi'nin bize cesaret veren ve orkestramızı metheden kritiklerini okuyor ve çok hoşumuza gidiyordu. Meğer o da vaktiyle keman çalarmış.

Konserler için hazırlık çalışmaları yaptığımız sırada da birçok ilginç olaylar olmuştur. Bir aralık, savaş dolayısıyla boşaltılmış olan Alman Lisesi'nin büyük bir salonunu bize vermişlerdi. Çalışmalarımızı orada yapıyorduk. Daha sonraları Radyo Evinin büyük stüdyosunda çalışmaya başladık. Orası provalarımız ve çalışmalarımız için en mükemmel ve ideal bir yerdi.

Provalarda Yaşanan Sıkıntılı Olaylar

Meşhur viyolonist Przihoda bizimle, Çaykovski'nin ve Drovák'ın keman konsertolarını çalmıştı. Alman Lisesi'nde Çaykovski'nin konsertosuna çalışıyorduk. Bu konsertonun son muvmanında bitişe yakın bir yerinde solo keman susar ve orkestranın yalnız başına (tutti olarak) çaldığı bir kısım vardır.

Oldukça çabuk çalınması gereken ve biraz zorca olan bu kısmı, prova sırasında büyük bir heyecanla çaldık ve prova bittikten sonra benim arkamdaki püpitrde çalan Rıfat Özümerzifon adındaki arkadaş soluk soluğa dert yanmıştı.

Meğer, orkestranın o zor olan tutti kısmında Rıfat şaşırmış ve kemanı indirip beklemiş. O sırada kendi sırasının gelmesini bekleyen Przihoda ile göz göze gelmişler. O da Rıfat'a bakıyormuş. Tabii bu durumda Rıfat çok sıkılıp mahcup olmuş. Bana "Yerin dibine geçtim", demişti.

Bu tür can sıkıcı olaylardan bir tanesi de Radyo Evi'nin büyük stüdyosunda piyanist Kempf ile prova yaparken kornocu arkadaşımızın başına gelmişti.

Kempf, Brahms'ın ikinci piyano konsertosunu çalacaktı ve bizimle Radyo Evi'nde bir genel prova yapılıyordu. Bu konsertoya koronun çaldığı bir girişle başlanır. Kornocu arkadaşımız çalmaya başladı. Fakat, oldukça zor olan bu parçayı çalarken çıkan sesler karıştı. Kempf de piyanonun başına oturmuş, ceketini çıkarmış, dikkatle dinlemekte ve piyanoya başlamak için korno partisinin bitmesini bekliyordu.

Kornodan böyle acayip sesler çıkınca, tabii, Cemal Bey çalmayı durdurdu.

Zaten, zavallı arkadaşımız da kendi partisini bitirmeden durmuş ve bu olaydan dolayı son derece üzülmüştü.

Kempf, teselli mahiyetinde birkaç söz söyledi. "Böyle şeyler olur", dedi ve tekrar çalmaya başlandı. Bu sefer her şey iyi gitti.

Türk Bestecilerinin Eserlerine Çalışıyoruz

Bir konserimiz Türk kompozitörlerin eserlerine ayrılmıştı. Çalacağımız eserler arasında Adnan Saygun'un beste lediği ufak bir parça da vardı. Notalar Ankara'dan getirtilmişti. Bunlar el yazısıyla yazılmış ve okunması zor şeylerdi. Cemal Bey bizi çalıştırıyordu. Eser çok modern, ritm ve ses bakımından da oldukça zordu. Klarinetçi arkadaşımız Tevfik kendi partisini istendiği gibi çalamadığı için Cemal Bey kendisine biraz sert bir şekilde ihtarda bulundu. Bunun üzerine Tevfik arkadaşımızın da canı sıkılarak itiraz etti ve "Ankara'daki arkadaşım benden iyi klârinet çalar, ama bakın buraya ne yazmış", dedi. Cemal Bey ne yazdığını sorunca Tevfik, "Bunu yazan gelip kendisi çalsın diye yazıyor" dedi. Bunun üzerine Cemal Bey de, o kendine mahsus peltek şivesiyle "Amaaan, münasebetsiz!" dedi ve daha sonra "Adnan Bey gelince kendisi sizi çalıştırsın!" diyerek başka eserlerin çalışılmasına geçti. Sonra bir gün Adnan Saygun geldi ve bizi çalıştırmaya başladı. Ama biz Saygun'un orkestra idaresine alışık olmadığımız için bu büyük bestecinin eserini çalmada pek başarılı olamıyorduk. Bereket versin ki sonradan bu konserden vazgeçildi ve biz de rahatladık.

Cemal Bey ve Hüceste Hanım

Cemal Reşit Rey, daha önce kemanının bir öğrencisi olan viyolonselci Hüceste Hanım'a hiç tolerans göstermezdi. En ufak bir yanlış yaptığı zaman onu durdurup tek başına çaldırır ve kontrol ederdi. Tabiî, bütün orkestra içinde tek başına çalmaya dâvet edilince, zavallı Hüceste Hanım da büsbütün şaşırır, elleri, parmakları dolaşır ve kötü sesler çıkarırdı. Çıkan ilk yanlış nota sesi üzerine Cemal Bey "Ay!.." diye bağırır, o bağırınca Hüceste Hanım daha çok şaşırır ve daha kötü bir ses çıkarır, bunun üzerine Cemal Bey yüzünü buruşturarak ve daha kuvvetli bir şekilde "Ay, ayy!.." diye bağırır, zavallı Hüceste Hanım da artık viyolonsel çalamaz hale gelerek tamamen durardu.

1951 yılında İstanbul Radyoevi'nin büyük stüdyosunda Bülent Tarcan ve ben, bir dinlenme molası verildiği sırada beraberiz. Benim arkamda Kadriye Hanım görülüyor.

Bir gün Hüceste Hanım çalışmalara gelmemişti. Cemal Bey "Hüceste Hanım nerede?" diye sordu. Yakın arkadaşları sobada arkasını yaktığını söylediler. Bunun üzerine Cemal Bey büyük bir dehşetle bağırarak üzüntüsünü ifade etmişti:

- Amaaan, Hüceste Hanım'ın arkası... Vah, vah... Ne manzara!...

Cemal Reşit Bey çok kibar ve temiz bir İstanbul efendisiydi. Tanınmış iyi bir ailedendi ve herkesin bildiği bazı külhanbeyi deyimlerini pek bilmezdi. Bununla ilgili hoş bir olaya tanık olmuştuk.

Orkestradaki nefesli sazlardan kötü sesler çıktığı zaman Cemal Bey kızıp da söylenince, bu sazları çalan arkadaşlar kendi müzik aletlerindeki kamış çubukların bozukluğundan sözederlerdi. Hele savaş yıllarında piyasada her şeyi bulmak mümkün olmadığından, bütün kusur fagot, obua gibi bazı sazlardaki kamış çubukların bozukluğuna yüklenirdi.

Bir gün, gene bir prova sırasında nefesli sazlardan kötü bir ses çıkınca, Cemal Bey dayanamamış, "Aman efendim, yine kamışınız mı kırık?" diye sormuştu. Tabiî o, kamış kırmanın külhanbeyi dilindeki anlamını bilmiyordu. Fakat bütün orkestra üyeleri, bayanlar da dahil olduğu halde, kık, pık diye gülüşmeye başlamışlardı.

Bazen Bülent Tarcan da orkestrada bizimle beraber keman çalardı. Bir gün, Saray Sineması'nda verdiğimiz bir konserde genç Fransız piyanist Nicole Henriot da solist olarak César Franck'ın piyano konsertosunu çalmıştı. Öğleden önce yaptığımız genel provada bir dinlenme aralığı sırasında Bülent Tarcan, birinci kemanların birinci püpitrinde Semih Argeşo'nun yanında çalan Emine Erel Hanım'a esprili bir şaka yapmak istemiş ve konsertonun son kısmındaki bir melodiye uygun olarak sesini ayarlayıp "Eminânım, ah Eminânım..." demişti. Fakat, Alman asıllı olan Emine Hanım bu hoş espriyi anlamamış ve sert bir şekilde ve Al-

man şivesiyle "Hayırrr, böyle bir şey olamaz..." demişti. Zavallı Bülent de çok bozulmuş ve şaşırmış, bana dert yanmıştı.

Piyanist Nicole Henriot sevimli bir sanatçı kızdı, ama külhanbeyi gibi hal ve tavırları vardı. Bizimle çalışırken piyanonun üzerine bir bardak bira koyar, arada sırada bira içerdi. Dinlenme için verilen aralarda da piyanoda hafif parçalar çalan, "O çiçorniya!" diye şarkı söyleyerek eğlenen genç bir piyanistti.

Feyyaz'ın Ölümü

1950 yılında, ikinci kemanların birinci püpitrinde yanyana oturup çaldığımız Feyyaz Gürsan'ı İstanbul Teknik Üniversitesi'nde Mehmet Taşkesen adında bir öğrencisi vurup öldürmüştü.

Ben Feyyaz'ı 1936 yılında askerlikte tanıdıktan sonra onunla çok yakın arkadaş olmuş, yalnız müzik konusunda değil, evlerimiz birbirine çok yakın olduğu için özel hayatımızda da ailece çok samimi bir yakınlık kurmuştuk. Öldürülmeden önce profesörlüğe yükseltilmişti. Feyyaz öldürüldüğü sıralarda orkestramızın, Saray Sineması'nda yine bir konseri vardı. Fakat benim o konsere katılmama imkân yoktu. Sabahleyin, konsere katılamayacağımı söylemek üzere, prova yapmakta olan orkestrada Cemal Reşit Rey'i görmeğe gittim. Cemal Bey'le birlikte bütün arkadaşlar beni görünce büsbütün üzüldüler. O akşamki konserde Feyyaz için bir saygı duruşu yapmışlar ve dinleyicileri de bu duruşa dâvet etmişler.

Feyyaz'dan sonra ben orkestrada Muvaffak adındaki arkadaşla birlikte çaldım. Radyoevinde çalışmaya başladıktan sonra, bu çalışmalarımız daha bir düzene girmişti. Ben de artık Belediyeden ayrılmış ve İstanbul Teknik Okulu'na öğretmen olmuştum. Fakat, benim için koşuşma devam ediyordu. Feyyaz'ın kemanı bendeydi. O kemanı evde, kendi kemanımı da Radyoevindeki stüdyoda bırakıyor, böylece keman taşımaktan kurtulmuş oluyordum. Ama haftada beş gün çalışma ve bir gün de konser oluyordu. Akşamüstleri saat beşten sekize kadar çalışıyorduk. Ben sabahları okula gidiyor, akşamüstü beşte provaya koşuyor, üç saat çalıştıktan sonra sekizde provadan çıkıp eve gidiyor, akşam evde ertesi günkü derslerimi hazırlıyor ve sabahleyin tekrar okula gidiyordum. Hattâ beni Elektrik Mühendisliği Bölümü Şefi yapmışlardı ve ayrıca, İstihkâm Okulu'ndaki Subay Temel Kursu'na elektrik dersi vermekle de görevlendirmişlerdi. Bu rejime uzun süre dayanabilmem olanaksızdı. 1952 yılında, Brahms'ın üçüncü senfonisine çalıştığımız bir akşam provadan sonra, Cemal Reşit Bey'in yanına gidip artık orkestradan ayrılmama müsaade etmesi ricasında bulundum. Çok şaşırdı ve buna inanmak istemedi. "Aman efendim, siz herhalde çok yoruldunuz. Bir, iki ay istirahat ediniz, dinleniniz", dedi. Ben, bunun mümkün olmadığını, çünkü bir koltukta ikiden de fazla karpuzu taşıyamayacağımı söyledim. Hele çok sevdiğim Brahms'ın üçüncü senfonisine çalıştığımız bir sırada benim ayrılmaktan sözetmem, buna gerçekten ciddî bir şekilde karar vermiş olduğumu gösteriyordu.

Orkestradan Ayrılıyorum

Evet... Orkestradan böylece ayrıldım. Ayrıldım ama, orkestra üyeliğini bir türlü içimden atamadım. Geceleri rüyalarıma giriyordu. Eğer korkulu bir rüya görüyorsam, orkestrada notalarımı kaybediyor veya çalacağım şeyi şaşırıyordum. Şimdi elimde, o yılların anısı olarak sadece Filârmoni Derneği'nden verilmiş resimli bir hüviyet kartı var. Üzerinde "Orkestra âzasına mahsus hüviyet kartı" diye yazıyor. İçinde de "Adnan Ergeneli. Viyolonist" yazılı. Bir de İstanbul Radyosu Müdürlüğü tarafından verilen bir kart daha var. Orada da, "Görevi: Batı müziği. Keman" diye yazıyor. O zamandan beri 42 yıl geçmiş. Eski orkestra üyelerinden şimdi kaç kişi hayatta kaldı ki... Tabiî, o zamandan beri İstanbul Senfoni Orkestrası çok değişti. Çok iyi elemanlar yetişti. Ben arada, sırada konserlere gidiyorum ve çok duygulanıyorum. Çünkü bizim o zaman birer fedakâr elemanı olarak bağlandığımız o orkestra, bugünkü İstanbul Senfoni Orkestrası'nın temeli olmuştur.

Ben orkestradan ayrıldıktan sonra kendimi çok boşlukta hissettim. Evde kendi kendime keman çalarak, zorunlu olarak bir orkestrada müzik yapmak gibi değil. Eskiden Feyyaz'la düo yapardık. O da öldü. Ben de yaşadığım hızlı rejime dayanamayarak orkestrayı bıraktım. Bu arada, Bülent Tarcan'n geçici olarak kurduğu bir dörtlüde birkaç kez çaldım. Bazen bizim evde trio çalışmaları veya piyano eşliğinde biraz müzik yaptım, ama ne de olsa bunlar orkestradaki muntazam çalışmalara benzemiyordu. Hâlâ daha canım sıkıldığı zaman, kemana sarıldığım oluyor ve "Aman parmaklarım ne kadar da durmuş", diye şikâyet ediyorum. Romatizmadan şişip şeklini kaybetmiş parmaklarımı oynatıp keman çalmak kolay değil, ama yine de Zeki Bey'in bana Ankara'da lisedeyken kemana çalıştığımı görüp verdiği nasihatın değerini daha iyi takdir ediyorum. İnsanın kendini en yalnız hissettiği zamanlarda, o alıştığı müzik aletiyle bir şeyler çalması en etkili bir avunma vesilesi oluyor.

Evet... Ben sekseniki yaşındayım, ama bütün gençlere bir müzik aleti çalmaya heves etmelerini salık veririm. Müzik, insanın en vefalı dostudur. Hele bir kimse herhangi bir müzik aleti çalabiliyorsa... Tabiî pikap, radyo, TV ve video değil.

110 Yıl Önceki Matbuat Yasakları

NECDET SAKAOĞLU

Yasak/yasağ, Moğulların, göçebe hukukuna dayalı olarak koydukları kaan buyruklarıydı. Sözcük anlamı "yasa buyurmak" demekti. Bu deyim, Memlûk kamu hukukuna düzen anlamında girdi. Osmanlılar ise "*örf*" ve "*kanun*" deyimlerini benimsediler. Fakat halk arasında yasak sözcüğü her devirde geçerliliğini korudu. Gerisinde devlet otoritesi bulunan her engele ve kısıtlamaya yasak denildi. Resmi belgelerde ise caydırma, savıma, durdurma anlamlarına gelen "*men*" "*memnu'iyet*" sözcükleri kullanılageldi, keyfilik ve kişisellik düşüncesi uyandıran yasak deyiminden kaçınıldı.

Osmanlı yasaklama geleneğinin *ekber-i ülemâ* denen İbn Kemal, Zembilli Ali Efendi ve Ebussuud Efendilerin fetvâları ile 16. yy'da başladığını saptanıyor. Kuşkusuz bu gereklilik ise imparatorluğun muhtelif ulusları, ülkeleri gelenekleri ve inançları kucaklayan geniş sınırlara kavuşmasından kaynaklanmıştı. Böylece dört asır sürecek bir yasaklamalar devri başladı. 19. yy'a kadarki yasaklamalar genelde yabancı gelenekleri, inançları sokmamaya dönüktü. Merhum Reşad Ekrem Koçu, bu tür yasakların derli toplu bir özetini[1] hazırlamıştır: Gayrimüslimlere esir satma yasağı, tütün yasağı, kahve yasağı, içki yasağı, gece sokağa çıkma yasağı, kadınların kayığa binmesi yasağı, açık saçık gezme yasağı, devlet sohbeti yasağı, çan çalma yasağı, meddah yasağı vb... İmparatorluğun dağılma süreci olan 19. ve 20. yy'larda ise siyasal ve kültürel ağırlıklı yasaklamaların, bürokrasinin önemli bir mevzuatını oluşturacak kapsamda bir boyut kazandığı saptanmaktadır.

Üzerine en çok gidilen alan ise matbuat olmuştur. 1850'lerden itibaren basın denetime alınmaya çalışılmış, giderek sansüre yönelinmiştir.[2] 1852'de Basmacı Kayol'un "*mesalih-i mahsusa-i düveli-*

1 Reşad Ekrem Koçu, **Osmanlı Tarihinde Yasaklar**, Tarih Dünyası yayını İstanbul 1950.

2 Hicrî 1268'den (M.1852) itibaren Osmanlı (İstanbul) matbuatına uygulanan sansür ve yasaklarla ruhsat ve izin işlemleri için: Hayreddin (Nedin Göçen), **Vesaik-i Tarihiyye ve Siyasiye Tetebbuatı**, Birinci Kitap s. 73-74, Beşinci Kitap s. 91, 92, İst. 1326, Server R.İskit, **Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış**, s. 32, 46 vd., 79 vd., 128 vd., İst. 1939, aynı yazar, **Matbuat İdareleri ve Politikaları** s. 15 vd., 36 vd., 44 vd., 79 vd, 102 vd., 444 vd., Ank. 1943, Memalik-i Mahrusa i Şahaneye Dühûl ve İntişarı Memnû Bulunan Kütüb ve Resail-i Muzırranın Esamisini Mübeyyin Cetveldir, İst. Matbaa-yi Âmire 1318, Orhan Koloğlu "Muzır Ararken Alay Konusu olan Rejim: II. Abdülhamit Sansürü" **Tarih ve Toplum** Sayı 38, s. 14 vd., Ali Birinci, "II. Meşrutiyet'te Resim Yasakları ve Bir Kartpostal" **Tarih ve Toplum**, Sayı 67, s. 24 vd. Bu yayınlara bakılabilir.

yeye müteallik hiçbir madde yazılmayarak yalnız ulûm ve fünûn-ı mütenevva ve tevârih ve edebiyat ve havadis-i nâfiaya dâir şeyler" yayınlamak koşulu ile aldığı gazete ruhsatından, 1902'de yayınlanan, Osmanlı topraklarına sokulması yasak kitapları ve dergileri gösterir "cedvel"e (kataloğ) gelinceye değin, yarım yüzyılda ne garipliklerin, gülünçlüklerin yaşandığı henüz tam bilinemiyor. Örneğin, sözü edilen cedveldeki yasaklı yayınlar arasında Selim Sâbit Efendi'nin *Muhtasar Târih-i Osmanî*'si, Namık Kemal'in *Celâleddin Havarizmşah*'ı, *Cezmi*'si, *Evrak-ı Perişan*'ı, Abdülhak Hâmid'in bütün eserleri, Ahmed Midhat'ın *Üss-i İnkılâb*'ı, *Asya Haritaları* da yer almaktadır. 1860'larda, en büyük Osmanlı merkez kurulu konumundaki Mec-lis-i Vâlâ'nın, onca işi bırakıp "*uncu esnafından Hacı Halil Ağa'nın Muhammediye şerhi, sarf ve nahiv kitapları bastırtması*" konusuyla ilgilenmesi de yakın tarihimizde basın ve yayına gösterilen ilginin(!) bir kanıtıdır. Basının sansürüne, yabancı yayınların ülkeye sokulmamasına mantıklı bir düşünceyle ilk karşı çıkan da Midhat Paşa olmuş ve Âli Paşa ile Fuad Paşa'ya "*-Gazetelerin men'-i dühulüne imkân yoktur. Ne kadar tedabir-i mânia ittihaz olunsa o kadar tevsi-i dâire-i intişara sebebiyet verilmiş olur.*" (önlenmeye çalışıldıkça daha çok yayılır) demiştir.

1875'te Cevdet Paşa'nın Maarif Nâzırlığı sırasında bir *emirnâme-i sâmi* ile dışarıdan getirtilecek kitapların sansürü esaslara bağlanmıştır. Buna göre yabancı, ya da dışarıda bastırılan kitapların ve risalelerin girişinde gümrüklerdeki tercümanların görevli kılınmaları öngörülmüş, sorumluluk da yerel gümrük memurlarına yüklenmiştir.

Böylece İstanbul'daki Rüsumat Emaneti yönetiminin ve buraya bağlı taşra rüsumat memurlarının Türk basın ve yayın hayatıyla yakından ilgilenmeleri süreci başlamıştır.

II. Abdülhamid'in basına dönük daha sıkı ve yıldırıcı yasaklama ve sansür politikası ise 1880'den sonradır. O zaman, iç basın ve yayın, Dâhiliye Nezareti'ne bağlı Matbuat-ı Dâhiliye Müdürlüğü'nce kontrolde tutulmaya çalışılırken dış basının sansürü de Hâriciye Nezareti Matbuat-ı Hâriciye Müdürlüğü'ne bırakılmıştı. Ancak, dışarıdan getirtilen her şeyin ilkin gümrükte ve postahanede incelenmeye alınması sözkonusuydu. Bu vahim ve sıkı denetim sonunda Maarif Nezareti'nin depolarında yığılan, Victor Hugo'ların, Voltaire'ların, J.J. Rousseau'ların, Racine'lerin, Corneille'lerin... 1902'de Nezaret duvarından Çemberlitaş Hamamı'na açılan geçitten külhana taşınıp günlerce yakıldığı unutulmamıştır.

II. Abdülhamid'in sansür tutkusuna hizmet edenler arasında pek çok aydınımız vardır. Fakat "*tahdiş-i ezhanı daî makalât neşretme*" (akılları bozan yazılar yayınlama) bir bakıma gerçekten sözkonusuydu ve ülke çıkarlarını düşünen kimi aydınlar bu nedenle padişahın sansür siyasetine ister istemez hizmet etmek durumunda kalmışlardır. İmparatorluğun çözüldüğü, diplomasinin ve yönetimin giderek zayıfladığı, istihbarat örgütlerinin ilkel jurnal sistemine dayandırıldığı, yer yer ciddi ayaklanmaların kabardığı ve ciddi dış sorunların gündemde olduğu bir dönemde kimseden yasakçı olmaması beklenemezdi. Ülkenin parçalanmasına, içeride isyan ve karışıklıkların çıkmasına neden olabilecek her çeşit yayına "*neşriyat-ı muzırra*" denmesi de bu dönemdedir. Başka çâreler ve çözümler bulamayan yönetim, sınırların ötesindeki yayınları, reklâmları, resimleri memlekete sokmamayı hayırlı bir iş saymaktaydı. 1888'de Matbaalar Kanunu yayınlanınca dışarıda basılanların ülkeye sokulması daha da zorlaştı ve "*men'-i idhal*", yasal bir gerekçeye kavuştu. II. Abdülhamid, giriş yasağı için ilgili devletlerin birçoğundan da izinler almıştı. Padişahın yayınlara dönük vehmi giderek arttı. Hattâ memlekete sokulmayan yabancı neşriyatı elaltından getirtip has adamlarına okutturur ve neler yazıldığını öğrenirdi. Benzeri bir yöntemi rejim karşıtları uygulamakta ve girişi yasak kitapları, yaprak yaprak mektup zarfları içinde getirtmekteydiler.

İçe dönük yasaklamalar daha pervâsız ve sınırsızdı. Şiir yayınlamak büsbütün tehlikeliydi. Mehmed Emin (Yurdakul) 10 Ağustos 1907'de yazdığı, fakat ancak devrimden sonra 12 Eylül 1909 da *Resimli Kitap*'ta (sayı 12) çıkan "*Biliniz ki Ey Gaddarlar!*" başlıklı şiirinde:

Şiir yasak!.. Öyle olsun, varın şiir yazdırtmayın
Şu millete can verecek bir sahife bastırtmayın
Vahşet tamam olmak için her mektebi kapattırın
Buharî-i Şerif gibi Kıraat'i de toplattırın!

diyordu. Abdülhamid, pek meraklısı olduğu fotoğrafa da yasaklar uygulatıyordu. Poz verdiği Abdullah'ın, "*Zât-ı Şahâne'nin fotoğrafisini*" çoğaltıp öteye beriye dağıttığı jurnal edilince çılgına dönmüş ve "*hakkında terettüb eyliyecek cezânın müsaraaten icrası*" için emirler vermişti. (*Tarih Dünyası*, sayı 25, s. 649)

II. Abdülhamid dönemindeki dış yayın yasakları konusunda ise kapsamlı bir tanıtmayı iki ciltlik bir emirler ve nizamnâmeler kitabından alıntılarla 1979'da Türker Acaroğlu yapmış bulunmaktadır.[3] Sayın Aca-

3 Türker Acaroğlu, "Sultan Abdülhamıt II. Döneminde Dış Yayın Yasaklamaları" Ulusa Kültür (Üç Aylık Kültür Dergisi) Yıl 2, sayı 5 Temmuz 1979/5 s. 136-154. Bu yazıda sayın Acaroğlu'nun kullandığı 2 ciltlik "emirler" kitabının adı "Taraf-ı Sâmî-i Sadaretpenahiden Vukû Bulan İşârât-i Müteallikalarının Ka-

roğlu'nun incelediği "emirler" kitabını hatırlatan bir başka *muharrerat* (yazılar) kaynağı da bizim elimize geçti: *Mevadd-ı Mühimme-i Rüsûmiyeyi Mutazammın Rüsûmat Memurînine Yazılan Muharrerat-ı U'mumiye Cild-i Râbî* (dördüncü cilt) başlığı, bu seriden yayınlanmış üç cildinin daha bulunması gerektiğini gösteriyor. Bu derlemenin nerede ve hangi tarihte basıldığı belli değildir. 3557 defter sıra numarasından 4016 numaraya kadar, Rüsumat Emaneti'ni[4] ilgilendiren (târifeler, vergiler, eşya, tütün vb) konularda 500'e yakın emri ve yazıyı içeren bu basılı defterde *Memâlik-i Şahâneye İdhâli Mennû Eşya, Memalik-i Ecnebiyeye İdhali Mennû Eşya, Kütüb ve Resail-i Muzırra Muamelâtı* başlıkları altında ilginç yasaklama buyrukları yer almaktadır. 15 Nisan 1882 - 18 Ekim 1884 (27.c.evvel 1299 - 28.zilhicce 1301) arasında tarihlenen matbu defterde, Osmanlı ülkesine sokulması yasaklanan eşyalar için 14, yabancı ülkelere çıkartılması yasaklanan eşya için 3, kitap ve risale yasaklamaları ile ilgili olarak da 47 emir yer almaktadır. Bunların yanında "Romanya'ya silah götürdüğü için Boğaz'da durdurulan ve hamulesine elkonan İngiliz gemisi", "Bağdat ve Basra'ya silah sokulmaması", Limanda ve Boğaz'da sandallarla yabancı gemilerin mürettebatına yiyecek içecek satan "deniz bakkalları", "Osmanlı tebasından olup konsolosluklara sığınanlar" vb. gibi pek çok olayla ilgili yasaklama emirleri de vardır. Fakat biz bu yazımıza sâdece, ülkeye sokulması yasaklanan kitap gazete, resim vs. ile ilgili olarak Gümrük ve Rüsumat müdürlük ve nezaretlerine yazılan tezkirelerden örnekler almakla yetindik.

*

Viyana'da basılan Kur'an-ı Kerîm'lerin ülkeye sokulmasını yasaklayan 10 Ağustos 1882 tarihli emir
(Sayfa 36 No: 3613)

Viyana'da tab' olunmakda olan Mesahıf-i şerifenin Memalik-i Şahâne'ye idhâline çalışılmakda olduğuna dair Tirieste Şehbenderliğinden vürud eden tahrirat suretinin leffiyle iktiza-yı hâlin icrası Hariciye Nezaret-i celilesinden bi't-tezkire iş'ar olunmuş olmağla ber-mucib-i iş'ar iktizayı hâlin icrası hususu Maarif Nezâret-i Celilesinden 22 Temmuz sene 1298 tarihiyle varid olan tezkirede iş'ar buyrulmuş olduğundan zikr olunan Mesahif-i şerifenin Memalik-i Şahane'ye men'i idhaline dikkat ve i'tina ve idhal oluna-

rarlarına ve Külliyat-ı Umûr-ı İdare Hakkında Bâzı Nezâret ve Dâirelerin Tebligatına Binâen veyahut Bâzı Usûl ve Tembihata Dâir Evâmir" dır.

- Düyûn-ı Umumiye İdaresi kurulduktan sonra Rüsumat Emaneti yeniden örgütlendi. En küçük kazâlarda bile rüsumat memurlukları kuruldu. Saray'ın ve merkezî yonetimin istediği her türlü denetim ve haber ile duyurular bu örgüt aracılığı ile yapılmaya başlandı. (Düyûn-ı Umumiye İdaresi ile Rüsûmat Emaneti örgütü için. Zeyl-i Düstur 2, s. 132-191'e bakıla-

cak olur ise bi't-tevkif keyfiyetin iş'ar ve inbâ'sı"

Dersaadet gümrükleri nezaretlerine tezkire 25 ramazan 1299/28 tem. 1298.

*

Rumca Osmanlı Tarihiyle ilgili bir yasaklama emri (17 Aralık 1882)

(Sayfa 75 No: 3675)

Yorgi Kaçilidis nam kimesne tarafından tertib ve çizilen mahalleri çıkarılmak şartıyla mukaddema tab'ına ruhsat i'ta olunan Rumca Tarih-i Osmanî kitabının çizilen yerleri çıkarılmadıkdan başka bazı makalât-ı muzırra dahi i'lave edilerek Atina'da tab' ile Dersaadet'e getürülmekde olduğu Matbuat müfettişi Rıfatlu Vapuridi Efendi tarafından tahkik ve ifade olunması üzerine kitabcılarda zuhur edecek nüsah-ı matbua ve mevcudesinin leffiyle icrayı iktizası Maarif Nezaret-i Celilesinden bi't-Tezkire iş'ar buyrulmuş ve mezkûr kitabın üzerinde nâmı Rumca Tarih-i Mücmel-i Devlet-i Aliyye deyü gösterilmiş olduğu."

Dersaadet Gümrükleri Nezaretlerine 5 safer senel 1300/5 K.evvel sene 1298.

*

Sultan Abdülmecid'in ve bir başka(?) padişahın portreleri ile savaş resimli iskâmbil kağıtlarının ülkeye sokulmamasına ilişkin emir (15 Şubat 1882)

(Sayfa 97, No: 3713)

Vâlid-i mâcid-i cenab-ı padişahî ile selâtin-i a'zâm hazerâtından birinin ve ba'zı muharebatın tesâvir ve eşkâlini mutazammın tab' ve neşr edilmiş olan bir paket iskambil kâğıdı manzuru â'li buyrularak kahvehanelerle efrad-ı ehali yedlerinde mütedavil olan oyun kâğıdları üzerine böyle şeyler tersimi vâcib'üt-ta'zîm olan zevat-ı mukaddeseyi tahkîr maksadına mübteni olacağı cihetle bu gibi şeylerin men'-i intişarı ehem olmasına binaen bunların ifate-i vakt olunmayarak taharriyat-ı kâmile icrasıyle her nerelerde bulunur ise seri'an toplatdırılması ve bundan böyle dahi o kabilden oyun kâğıtları vesâirenin memâlik-i mahruse-i şahâneye men'-i dühûlü esbabının istikmâli zımnında hemen iktiza edenlere tenbihat-ı katia-ı ekide icrası mukteza-yı emr ü ferman-ı cenâb-ı padişahîden olduğu Mâbeyn-i Hümayûn Başkitâbet-i celilesinden bi't-tezkire-i hususiye iş'ar olunarak mezkûr kâğıtların toplatdırılması hakkında Şehremanet-i celilesiyle Zabtiye Nezaret-i behiyyesine de icra-yı tebligat kılınmış olduğu beyân-ı âlisiyle."

Dersaadet gümrükleri nezaretine 8 r.ahir 133/3 Şubat 1298.

*

İzmir'deki gümrük hammalları ile ilgili haberleri içeren gazetelerle ilgili yasak kararı (27 Mayıs 1883)

(Sayfa 128 No: 3767)

Cidde ve İzmir ve Selânik ve Beyrut ve Trabzon Rüsumat Nezaretlerine Tahrirat ve Dersaadet Gümrükleri Nezaretlerine Tezkire: İzmir'de tab' olunan İmparsiyal gazetesinden naklen La-Türkî gazetesinin gümrük hamalları hakkında dercetmiş olduğu bir bendin suret-i mütercemesi leffen irsal-i seviy-i vâlâları kılındı. Bend-i mezkûrda zikr olunan hammallar hakkında dermeyan olunan mütalâat ve verilen izahat mübalağalıca görünüyor ise de bazı cihetleri de vak'aya muvafık bulunmuş ve gümrük hammallarının muamelat ve harekat-ı muzırraları gümrüklerce muzır olduğu gibi kendülerince dahi vehameti müntic olacağı cihetle ıslah-ı ahvâl ve muamelatları lâzım gelmiş ve bu babda ticaretin temin-i hukuku meselesi gümrük resminden fazla bu yolda mirice faide tehrisinden mukaddem bulunmuş olduğundan ana göre ta'mık-i efkâr ile Nezaret-i behiyyelerinde mevcud olan hammallar hakkında ittihazı lâzım gelen tedabir-i ıslahiyenin izahen iş'ar buyrulması siyakında.

fi 20 receb sene 1300 - 15 mayıs 1299.

Yanda ve daha önceki sayfalarda yeralan yurtdışında basılmış kartpostalların tümünün sokulması yasaklanmıştı. Kırılıp, denize atılması istenen tabakların kitapta yeralan şeması. (Yan sayfada.)

*

Fransızca Seyahat kitabıyla ilgili yasaklama (1 Mart 1883)

(Sayfa 215 No: 3905)

Taşra Rüsumat Nezaretlerine Kostantiniyyeye Bir Seyahat ünvanıyla Paris'de Mösyö Debiloviç tarafından tab ve neşr edilmiş olan Franseviyül-ibare kitabın muzır olduğu elde edilen nüshadan anlaşılmış olduğundan memelik-i Şahâne'ye men-i idhali, Dersaadet gümrükleri nezaretlerine

3 c. evvel 1301-
18 Şubat 1299.

*

Maverdî'nin el-Ahkâmü's-Sultaniyye adlı eserînin, halka satılmamasının uygun olacağı gerekçesiyle toplattırılması kararı (23 Ekim 1883)

(Sayfa 169 No: 3871)

Dersaadet Gümrükleri Nezaretlerine Mısır'da tab olunub bu kerre beş on nüshası İstanbul'a getürülmüş ve Sahhaf çarşusunda satılmakda bulunmuş olan Ahkâm-ı Sultaniyye nam kitab havasa mahsus bir şey olduğundan çarşuda bulunanları mübayaa olunarak Mabeyn-i Hümayuna gönderilmiş olduğu beyanıyla ba'deezin gelecek olur ise doğruca daire-i maarife gönderilmesi hususu.

21 hicce 1300 - 11 t. evvel 1299.

*

Türlü yollardan getirtilmeye çalışılan gazetelere postahanelerde elkonulmasına dair 3 Ocak 1884 Tarihli emir

(Sayfa 196 No: 3871)

Memalik-i Mahruse-i Şahâne'ye dühûlü memnu' olan gazetelerden Napoli'de tab' olunan İstikbal gazetesinin Fransız postasiyle bir nüshasının vilayet nâmına olarak vürud eylediği gibi Avusturya ve Fransa postalarıyla şunun bunun nâmına dahi vürud etmesi muhtemel olduğundan ba'dezin her kimin nâmına gelür ise gelsün postahanelerden sahiblerine verilmeyüb mahv olunmak üzere doğruca hükümete gönderilmesi içün posta memurlarına tenbihat-ı müessire icrası.

Dersaadet Emtia-i Dahiliye ve Kireçkapusu ve Galata Gümrüğü Nezaretleri. 4 r.evvel 1301 - 22 k.evvel 1299.

*

Mektup zarfı içinde gönderilen gazetelerin toplatılması önlemleri için emir (14 Temmuz 1884)

(Sayfa 254. No: 3972)

Gencine-i Hayâl nâmıyle Paris'de Türkçe ve gayet muzır bir gazete tab olunmakda olduğu ve posta vasıtasıyle mektub zarfı derununda olarak elegeçürülen bir kıt'asından anlaşılıb bunun men-i tab'ı zımnında teşebbüsatı lâzimeye ibtidar olduğu gibi memalik-i mahrusa-i Şahâne'ye dâhil ve münteşir olmaması esbabının istikmâli içün dahi vilayâta icra-yı vesâyâ ve tebligat kılınarak gümrüklerce dahi tekayyüdat-ı mükemmele ifası."

Dersaadet gümrükleri nezaretlerine tezkire 21 ramazan 1301 - 2 temmuz 1300.

*

Yunan kahramanlarının resimlerini ve bağımsızlık sloganlarını içeren tabakların kırılıp denize atılması ile ilgili emirhâne (1 Temmuz 1883)

(Sayfa 143, No: 3785)

Preveze'den ma'ada bilcümle Rüsumat Nezaretlerine

Seranduz Rüsumat Müdüriyeti iskelesine çıkan yolculardan Dimitri'nin eşyası meyanında zuhur eden altı a'det tabak bazı tasvir-i muzırrayı havi olmuş mülâbesesiyle tevkıf olunarak bir a'det nümünesinin gönderildiği beyanıyla icabı bu kerre Preveze Rüsumat Nezaretinden istifsar olunmuş ve mezkûr nümune vürud ederek muayene olundukda ortasında meşahir-i rüesa-yı Yunaniyeden (Rigas Ferus)un resmi musavver olarak etrafında dahi "Bir saatlik Hürriyet kırk senelik esarete müreccahtır" ibaresi muharrer ve kenarında dahi yine meşahir-i Yunaniye'den olub

fakat ihtilâl sergerdelerinden sekiz nefer Yunanî'nin resmi tersim olunarak cephede Yunan bandırasıyle "yaşasun ittihad" ve zirde "yaşa Teselya" i'bareleri muharrer olduğu anlaşılmış olduğuna ve idhali câiz olmayan tesâviri hâvi eşya iki nev'i olub bir kısmı mezkûr tabaklar misillü fesadı dâ'yi suretde muzır ve müstehcen tasvirli ve kısm-ı digeri dahi tahdiş-i ezhanı müstelzim olacak resimli eşya olarak kısm-ı evvelin bi'ttevkıf itlâf ve imhâsı zımnında hükümetlere i'tası ve kısm-ı digerinin dahi yalınız Memallik-i Mahrusa-i Şahâne'ye, idhâle men olunarak sahibinin teminata rabten geldiği mahalle ve yahud memâlik-i ecnebiyeden bulunan ahar bir mahalle i'ade ve irsâli lâzimeden ve mâ'rüzzikr tabaklarda musavver resimler ise fesadı dâ'i bulunan kısımdan bulunduğuna mebni bunun ve emsali eşyay-ı musavverenin hükümet-i mahalliye azâsından iki zat hâzır olduğu halde 19 r.evvel 1289 tarihli tahrirat-ı umumiye mucibince şikest ve denize ilka etdirilmesi lüzumu cevabı Nezaret-i mumaileyhe iş'ar kılınmış olduğundan bu babda mütebassirane hareketle bu makule şeyler çıkarıldığı halde derhal tevkıf olunarak hükümet-i mahalliyeye ibraz ve iraesiyle memalik-i ecnebiyyeye i'adesi mi yoksa zabt ve müsaderesi mi lâzım geleceği anlaşıldıktan ve ol babda bir kıt'a mazbata irsal olunduktan sonra berveçh-i muharrer icabının icrası."

Gayriez Kereste ve Meyve ve Zahire Dersaadet Gümrükleri Nezaretlerine ve Muhafaza Müdüriyetine. 26 şaban sene 1300 19 haz. 1299.

*

Osmanlı padişahlarının resimlerini içeren yabancı dergilerle ilgili 29 Eylül 1884 tarihli emir

(Sayfa 276 No: 4010)

Rüsumat Nezaretlerine

Selatin-i Osmaniye hazeratının tesavirini hâvi olub Lepiska'da tab' olunarak Dersaadete getürülmüş ve Emanet-i muhlisce tekrar Lepiska'ya i'ade edilmiş olan yüz kadar mecmuanın dahil-i Memalik-î Şahane'de intişar edememesi mukteza-yı irade-i seniye-i cenab-ı padişahiden olmağa ve keyfiyet ta'mimen vilâyata bildirilmekle."

Dersaadet gümrükleri nezaretlerine 8 z.hicce 1301 - 16 eylül 1300.

*

Ülkeye "sakıncalı" resimler sokulmasını ve bu konunun kapsamını açıklayan emirnâme 10 Mart 1883

(Sayfa 221, No: 3912)

Gerek muhıll-i edâb olan ve gerek ezhan-ı ehaliyi tahdiş ve asayiş-i memleketi ihlal ve teşviş edecek yolda yapılan tesavir ile bunlarla musavver eşyanın memalik-i mahruse-i şahane'ye idhâl olunmayub zabt ü tevkıfi gümrüklerce câri ve mer'i bulunan kaide-i kadime iktizasından olduğu cihetle o makule tesavir ve eşyâ-yı musavvere-i muzırra hakkında berveçh-i muharrer ifâ-yı muamele olunmakda bulunmuş ve Memâlik-i Mahrurâ-i Şahâne'de intişarına yine cevaz gösterilmeyecek suretde mahzurlu resimlerin ve mendil vesaire gibi muzır resimli eşyânın men-i idhal ve intişarına müttahım olmasına ve bunlar vakit vakit değişdirilmekde ve hadisata göre tertib edilmekde bulunmasına mebni gümrüklere öyle dikkati calib eşya geldiğinde Dersaadet'te Zabtiye Nezaret-i celilesiyle ve vilâyatda hükümât-i mahalliye ile dil-muhabere hükümet tarafından tevkıfi ve mahzur görülmez ise imrarına ruhsat verilmesi ol babda Dahiliye Nezaret-i celilesine emr ü iş'arı üzerine fi 14 mayıs sene 1299 tarihli tahrirat-ı umumiye ile tavsiye ve izbâr kılınmış olduğu hâlde bazı tüccar vesaire tarafından kaide-i mezkure pek de nazarı i'tibare alınmayub yine öyle şeylerin celbine devam olunmakda ve bunların ber-minval-i muharrer idhallerine mümanaatle geldikleri mahallere i'ade etdirilmesinden veyahud eşyanın zabt ve müsaderesi icra olunmasından dolayı kendileri mutazarrır olmakda idüginden ve bâdema her ne yoldan olur ise olsun bais-i teheyyüc-ü efkâr olabilecek tesavir ve mevadı hâvi olarak gümrüklere gelecek eşyanın zabt ve müsadereleri hakkında bu kerre de irade-i a'liyye-i mahsusa şereftaalluk eylediğinden memâlik-i şahâne'ye eşya celbiyle me'luf olan zatlar kaide-i mezkûreyi kemahi hakkuha nazar-ı dikkat ve riayete ahz ile beyhûde külfet ve masrafa düçar olmamaları içün buraca elsine-i muhtelife üzre evrak-ı havadisle ilân-ı keyfiyet etdirildiği işbu ilân varakasından nezaret-i behiyyelerinde kâin idarelerin adedine nisbetle kıt'ası leffen irsal kılındığından bunlar bâ-mucib-i mezkûr idarelere gönderilerek ceride-i mahsusalarına kayd olunmakla beraber gazete neşr olunan mahallerde anlarla ve olmayan yerlerde dahi varaka-i mahsuse ile herkese ilân ve tefhim kılınmak içün hükümât-ı mahalliyeye verilmesi ve bununla beraber gümrüklerce memnuiyet-i mezkûrenin daire-i merzıyye dâhilinde hüsn-i muhafazasına dikkat ve riayet ve bu babda taksir veya tefrıtdan tevakkı ve mücanebet mukteziyatı maslahatdan olarak meselâ bâlâda beyan olunduğu veçhile bais-i teheyyüc-i efkâr olacak tesâvir ve mevadı hâvi olarak gelecek eşyânın haiz-i ihtiram olmakdan tasvirlerinin neşrinde diyanet ve milliyet iktizasınca suitesirat müşahedesi melhuz bulunan zevat-ı ma'rufe ve muhtereme resimlerinin kat'iyyen zabt ve müsadereleri ve ba'zı asar-ı atikadan veyahud meşhur bir ressamın tersim eylediği resimle bundan çıkarılan hususi resimlerden maada çıplak olarak fuhşiyyat irae eder yolda ve adab-ı umumiyeye mugayir suretde yapılmış olan resimlerin dahi ihlâl-i ahlâkı müddî olur şeyler olduğundan idhaline müsaade olunmayub bazı eşya-yı memnua hakkında câri olan usule tevfıkan te'minata rabt ile geldikleri mahallere i'ade etdirilmesi muktezi olarak bu babda tahrirat-ı umumiye-i mezkûre mucibince hükümetlerle icrâ olunacak muhaberenin işbu esaslar üzerine bina etdirilmesi zımnında icab eden idarelere vesâyâ ve tefhimat-ı mukteziye ifasına himmet buyurmaları siyakında cemiyet-i Rüsumiye ifadesiyle şukka fl 10 cemaziyelevvel sene 1301 ve fi 25 şubat 1299 kayıd numarosu 291.

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN

KAHİRE'DE BASILAN MİLLÎ MÜCADELE HALK RESİMLERİ

Gazi Mustafa Kemal Paşa Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin kendisi için verdiği yemekte meclis üyelerine hitap ediyor.

Millî Mücadele'yi, Halife Abdülmecid'i, Mustafa Kemal ve silah arkadaşlarını konu edinen bu resimler Kahire'de muhtemelen 1922 -24 yılları arasında basılmış ve buradan diğer İslâm ülkelerine dağıtılmıştır. Halk resimlerinin naiv üslûbuyla çizilen bu resimler, bir İslâm ülkesinde verilen savaşı İslâmî Cihad anlayışı içinde yorumlamakta, özellikle resimaltlarında Halifelik makamı ve Osmanlı ordusu kavramları öne çıkarılmaktadır. Bunun yanısıra, Gazi Mustafa Kemal'in bir Şark ve İslâm kahramanı olduğu, verilen mücadelenin İslâm âlemi için önemi dile getirilmektedir. Öte yandan, resimleri çizen ressamların olayları yorumlamaktaki özellikleri, bilgi eksiklikleri ve abartıları halk resimleri türünün bütün özelliklerini taşımaktadır. Sözgelimi, Millî Mücadele sırasında Edirne, Çanakkale ve İstanbul'un muhasarası sözkonusu değilken ressam muhayyilesinde böyle sahneler yaratmış, Mustafa Kemal'i ordularının başında Edirne ve İstanbul'a hücum ettirmiştir. Bunun gibi, hiçbir biçimde biraraya gelemeyecek Mustafa Kemal ile Enver Paşa'yı biraraya getirmiş, hattâ bir resimde Enver Paşa elindeki bir Türkiye haritasını Mustafa Kemal Paşa'ya sunmuştur. Bunun gibi birçok tarihî hatayla mâlûl bu resimler en çok, Millî Mücadele'nin Arap âlemi içinde nasıl yorumlandığına ışık tuttukları için ilginçtir. Gelecek sayımızda da yer vereceğimiz bu resimleri Ex Oriente Lux Kunsthandel/Dr. Ahmet Doğan koleksiyonundan temin ettik. Resimlerin Arapça altyazılarını okuyarak resimaltlarını yazmamıza yardımcı olan Sayın Necmettin Hilâv ile Sayın İsmail Kara'ya teşekkür ediyoruz.

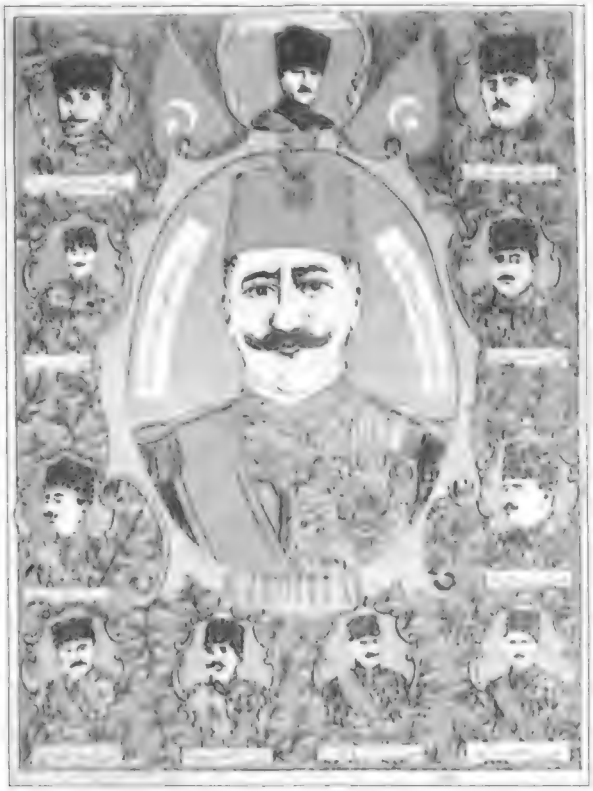

Mısır'dan Şeyh Abdülaziz Çaviş'in Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın devletine sunmuş olduğu hitapname (üstte. Şeyh Abdülaziz Çaviş İstanbul'da yaşamış, burada el-Hilâl *adlı Türkçe-Arapça bir dergi çıkarmış,* Sebilürreşad, Sırat-ı Müstakim *ve* Donanma *dergilerinde yazılar yazmış, "Anglikan Kilisesi'ne Cevap" adlı kitabı Mehmed Akif tarafından Türkçe'ye çevrilmiş, ünlü bir Mısırlı din bilginidir.) Halife Abdülmecid Efendi'yi Millî Mücadele komutanlarıyla birarada gösteren bir düzenleme (solda). Ortada Halife Abdülmecid, üst sıra soldan sağa: Nurettin Paşa ("Sakallı"), Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa, 2. sırada solda Cevat Paşa, sağda Ahmet Mürsel Paşa, 3. sırada solda Rafet Paşa, sağda Bekir Sami Bey, alt sıra soldan sağa: Fevzi Paşa, Şemsettin Paşa, Zeki Paşa ve İsmet Paşa.*

Gazi Mustafa Kemal Paşa ve askerlerinin İslâm Hilafeti'nin merkezi İstanbul'a girişi.

Gazi Mustafa Kemal Paşa ve muzaffer ordusunun Edirne'ye girişi.

"el-cenneti tahte zilâl's suyuf" (Cennet kılıçların gölgesi altındadır) ibaresinin altında İslâm kahramanı Mustafa Kemal Paşa.

Tokat'ta Bakırcılık Sanatının Gelişimi

OKTAY BELLİ - GÜNDAĞ KAYAOĞLU

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Tokat'ta gelişen ve büyük bir sanayi haline dönüşen bakırcılık, bu şehri Anadolu bakırcılık sanatının ulaşmış olduğu yüksek seviyeyi dünyaya duyuran en önemli merkezlerden biri yapmıştır.[1]

Tokat'ta atölyelerin bakırcılık sanatında göstermiş olduğu bu gelişme, aslında Eskiçağ'da madencilik konusunda efsaneleşerek söylencelere konu olan Khalyblerin geleneksel madenciliğinin son temsilciliğini yansıtmaktadır. Eskiçağ'da Tokat Bölgesi'nde oturan Khalybler, dünya madencilik tarihine demir ve çeliği keşfeden topluluk olarak geçmiştir. Öyle ki Grekçe'de işlenmiş demirin veya çeliğin karşılığı "Khalybs" kelimesidir. M. Ö. 1. bin yılının ilk yarısından başlamak üzere birçok antik çağ yazarı, Khalyblerin madencilik konusundaki başarısını büyük bir övgüyle anlatarak efsaneleşmesini sağlamıştır. Bu yazarların birleştikleri ortak nokta, Khalyblerin yalnızca demircilikte değil, tüm madenlerin elde edilmesi ve işlenmesinde göstermiş oldukları olağanüstü başarıdır. Hatta Plinius bronz üretiminin kökeninin Khalyblere dayandığını şu kısa cümleyle ifade etmektedir: "...Ancak bronz üretimi biraz da Khalybler ve diğer Kyklopelikler'e isnat edilir..."[2] Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu döneminde doruk noktasına ulaşan Tokat atölyelerinin bakır eşya üretimi, en azından 2500 yıllık bir madencilik geleneğine sahiptir.

Orta Karadeniz Bölgesi'nde en zengin bakır yataklarına sahip Küre madenlerinden elde edilen bakır, bronz top dökümü dışında sosyal alanda kullanılmak üzere Gerede, Çankırı, Kastamonu, Çorum ve Amasya atölyelerinde olduğu gibi, Tokat atölyelerinde de işlenmekteydi. Çok önemli ticaret yolları üzerinde bulunan Tokat, bu bölgenin en büyük ticaret şehriydi. Orta Anadolu Bölgesi'nden gelen yollar, Tokat üzerinden Karadeniz'de bulunan liman kentlerine açılmaktaydı. Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu Bölgesi'nden gelen ticaret yolları da Bursa-İstanbul veya İzmir yönüne gitmek üzere Tokat'tan ayrılıyordu.[3]

Bölgede zengin olarak bulunan bakır yataklarından elde edilen bakır, Tokat'taki atölyeler tarafından işlendiğinden, bakırcı ve kazancıların oluşturduğu iş kolu büyük bir sanayi halini almıştı. Elimizdeki yazılı kaynaklar yetersiz olmasına rağmen, bu iş kolunun Ortaçağ'dan beri çalıştığı ve bakır kap-kacağı geleneksel olarak ürettikleri sanılmaktadır.

Bakır askeri alanda top dökümün-

Doç. Dr. Oktay Belli, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi; **İ. Gündağ Kayaoğlu**, Bakır el sanatları uzmanıdır.

Kitabeli bakır sefertası (solda). Sahibi Mustafa Ağa. 1203 (1788-1789). Kabartma dilimli bakır kapaklı tas (üstte). Bölgenin karakteristik formunu taşıyan dilimli bakır bakraç(altta).

Ergani bakır madeni ana yatağı (Fotoğraf: Oktay Belli).

Tokat'ta tencere yapımı (Fotoğraf: Gündağ Kayaoğlu)

Bölgenin karakteristik bakır ibriği (üstte solda). 19. yüzyıl. 35. sayfamızda yeralan ibrik ise bölgede yaygın olarak kullanılan bakır ibrik formunun bir örneği. Kapağı hoca sarığına benzediği için "hoca ibriği" olarak adlandırılır. Solda bir bakır sahan.

de ve sosyal alanda da çeşitli eşya ve kap-kacak yapımında kullanıldığından, çok büyük bir öneme sahipti. Diğer metal ve silahlar gibi bakırın da o dönemde İran'a ihraç edilmesini önlemek için, Osmanlı Sultanları tarafından birçok ferman yayınlanmıştır. 1568 yılında Küre Kadısı'na gönderilen bir fermandan, hem 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bakırcı ve kazancıların oluşturduğu iş kolunun Tokat'ta faal olduğunu, hem de İran'a bakır kaçırılmasını önlemek için ne kadar sıkı önlem alındığını öğrenmekteyiz:

"...Tokat'taki kazancılar bakır almak için madene geldiklerinde, sancak kadılarından ellerinde izin belgeleri getirmeleri ve giderken de ne kadar bakır aldıklarına dair ellerine belge verilmesi..." [4]

Tokat'ın bakır işlemekteki ünü ve Tokat bakırının çok geniş bir bölgede kullanım alanı bulmuş olması, destanlara konu olmuştur. Nitekim Köroğlu Destanı'na mal edilen şu dizeler, Tokat bakırcılığının Anadolu'da kazanmış olduğu ünü açıkça ifade etmektedir:

"Tokat kervanından aldım bakırı,
İncitmeyin fıkarayı, fakırı"

Tokat atölyelerinde yapılan bakır kap-kacak üretiminin 17. yüzyılın ikinci yarısında yüksek bir seviyeye ulaştığını Evliya Çelebi'nin yazmış olduğu şu cümleden de anlıyoruz:

"...Kazancı karından sahan ve tencereleri, kalemkâr evani işleri gayet memduhtur..." [5]

17. yüzyılın ikinci yarısında Tokat bakırcılığının çok büyük bir sanayi halini almasında ve Anadolu bakır metalurji tarihinde haklı bir üne kavuşmasının temelinde, başka bölgelerden getirilen bakırın Tokat'ta bulunan "kalhaneler"de ergitilerek tasfiye edilmesinin çok büyük bir etkisi vardır.[6] Doğu Anadolu Bölgesi'nin en zengin bakır yataklarına sahip Ergani'den çıkarılan bakırın oldukça masraflı ve zor koşullar altında Tokat'a getirilerek buradaki kalhanelerde tasfiye edilmesinin iki önemli nedeni bulunmaktadır; Bunlardan ilki Tokat Kalhanelerine bakır sağlayan bölgenin en zengin bakır yataklarına sahip olan Küre bakır madenlerinden yapılan üretimin 17. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yavaş yavaş gerilemeye başlamış olmasıdır.[7] İkincisi Ergani çevresinde orman alanlarının artık ortadan kalkmasından ve çıkarılan madeni ergitecek odun kömürünün elde edilememesinden kaynaklanmaktaydı. İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan yüzlerce belgeden, çevredeki orman alanlarının nasıl ortadan kalktığını, cevheri ergitmede gerek duyulan odun kömürünü elde etmek için bölgedeki yüksek dağlarda bulunan meşe ve ardıç ağaçlarının köklerine kadar söküldüğünü ve Ergani'ye Fırat ırmağı yoluyla nakledildiğini öğrenmekteyiz.

1732 yıllarına doğru Katip Çelebi Küre bakır madenlerindeki bakır üretiminin düşüşü konusunda bilgi vermektedir:

"...Küre bakır madeninde en iyi cevher daha derinde bulunduğundan, yüksek nitelikli cevher elde etmek için daha derinlere inmek gerekmektedir. Ancak el ile boşaltılabilen toprak altı sularının sızması nedeniyle derinlere açılan galerilerde maden işletmeciliğinin başarılı bir şekilde sürdürülebilmesi oldukça güçtür. Maden galerisinde toplanan suların boşaltılması için kazdırılan bir tünel deprem sırasında çökmüş ve yeni bir tünel de açılmamıştır..." [8]

1762 yılına ait bir başka belgede ise, Küre bakır madenlerine açılan galerilerde çıkan yangından dolayı bakır üretiminin aksadığını öğrenmekteyiz:

"... Kastamonu sancağında bulunan Küre-i nühas madeni çıkan bir yangından dolayı harap olduğundan, galerilerin açılarak yeniden işletilebilmesi için gerekli araştırmanın yaptırılması..." [9]

1840 yılında İngiliz seyyah W. F. Ainsworth Küre'ye uğradığında, bakır madeninin artık işletilmediğini, yalnızca yıllar önce çıkarılan bakır cevherinin ergitilmesiyle ortaya çıkan cürufların yeniden ergitilerek bakır elde edilmeye çalışıldığını belirtmektedir.[10]

Binlerce devenin oluşturduğu kervanların Ergani'den getirdiği ham bakır, Tokat kalhanelerinde tasfiye edildikten sonra, elde edilen saf bakır yine develerle Samsun ve İzmit limanlarına taşınmış, buradan da deniz yoluyla gemilerle İstanbul'a götürülmüştür. Bu konuda özet olarak sunacağımız bir belge, bakır taşımacılığı ve kullanımı konusunda daha ayrıntılı bilgi vermektedir:

"... Ergani madeninden Tokat'a ve Tokat'tan da İzmit'e bakır nakli için sekiz bin deve tedarik ve ihracı hakkındaki tebliğe cevaben Bozok mütesellimi Abdülcebbar zade Süleyman Bey tarafından gönderilen bu tahriratta Bozok dahilinde ahaliye ait deve olmayıp, haremeyn reayasına ait dört bin kadar deve varsa da, bunlar da bakır nakliyatında ve mübayaa zehairinin Samsun'a naklinde istihdam olduğu beyan edilmektedir..."[11]

Tokat kalhanelerinde ergitilerek elde edilen bakır, sosyal alanda büyük bir ihtiyaç duyulan bakır kap-kacağın yanı sıra, askeri alanda bronz top dökümünde kullanılıyordu. Özet olarak sunacağımız 1797 yılına ait bir belge, askeri alanda kullanılan bakırın miktarı konusunda bilgi vermektedir:

"... Top ve donanımı için yıllık 800.000 kıyye (yak. 1 milyon ton) bakıra ihtiyaç olduğundan, Tokat'ta ergitilen bakırın Samsun iskelesine taşınması için Bozok'tan Tokat'a deve gönderilmesi..."[12]

Tokat kalhanelerinde ergitilen bakırın büyük bir kısmı da, şehirde artmaya devam eden bakır eşya üretiminin ihtiyacını karşılamak için tüccarlara ayrılmıştır. Örneğin 1743 yılına ait bir belge, kazancı esnafına satılan bakır konusunda açıkça bilgi vermektedir:

"...Tokat'ta bulunan kazancı esnafının devletten satın aldıkları bakırın parasını birbirlerine kefil olarak geriye kalanını ödemeyi taahhüt ettikleri halde, şimdiye kadar ödemediklerinden, bir an önce yerinde tahsil edilmesi..." [13]

Anadolu'yu İzmir'den başlayarak Erzurum'a kadar dolaşan ünlü seyyah Joseph P. de Tournefort, 1701 yılında gözlemlerine dayanarak Tokat'taki bakır eşya üretiminin nasıl gelişmekte olduğunu şöyle anlatmaktadır:

"...Tokat'ın asıl büyük ticareti bakır eşya alanındadır. Tencere, tas, fener ve şamdanlar çok güzeldir. Gümüşhane ve Kastamonu'dan getirilen bakırdan imal ettikleri bu eşyayı İstanbul ve Mısır'a ihraç ederler..." [14]

1741 yılına ait bir arşiv belgesinden, Tokat'ta bulunan kalhanelerin hangi semtlerde yer almış olduğunu öğrenmekteyiz:

"...Tokat çarşısındaki bakır kalhane ocakları yangın tehlikesine karşı Medine Fıkarasının vakfı menziliyle Mevlevîhâne Dervişinin Vakıf bahçelerine inşa edilerek işletmesi vakfa verilmekteyse de, sözü edilen yerlerde inşa edilen kal ocaklarının yıktırılması..." [15]

Tokat'taki bakırcı ve kazancılığın çok canlı ve kazançlı bir iş kolu haline dönüşmesi, kentte bulunan kalhanelerin bu iş koluna ucuz, bol ve çok kaliteli hammadde sağlanmasından kaynaklanıyordu. 19. yüzyılın ilk yarısında kalhanelerde 1000 kadar işçi çalışmakta ve yılda 1000 ton civarında bakır üretilmekteydi.[16]

Bakır eşya üretiminin Tokat'ın en büyük iş kolu haline geldiğini, 18. yüzyılın sonlarında coğrafyacı İnciciyan'ın bizzat gözlemlerine dayanarak yazmış olduğu şu ilginç cümleleri de doğrulamaktadır:

"...Tokat'ı bakırcı veya kazancı şehri olarak tanımlamak yerinde olacaktır; çünkü orada yapılan bu imalat nefaseti ile bütün Osmanlı ülkelerinde şöhret kazanmış olup, Tokat'ın bakır kapları, sinileri, kazanları ve diğer eşyaları Erzurum'a, İstanbul'a, Amasya'ya, Samsun'a ve diğer şehirlere gönderilir..." [17]

Aşağıda özet olarak sunduğumuz 1785 yılına ait bir arşiv belgesi, Tokat atölyelerinde üretilerek Samsun limanına gönderilen bakır eşya miktarının ulaştığı boyutları açıkça göstermektedir:

"...Tokat atölyelerinde üretilen 47.000 küsur kantar (yaklaşık 2.651.176 ton) bakır eşyanın Samsun'a gönderilmesi..." [18]

Bakırcılıkla ilgili iş alanının Tokat'ın en büyük sanayi dalı haline gelmiş olduğunu, yabancı seyyahlar da belirtmektedir. 1808 yılında Tokat'ı dolaşan James Morier şunları yazmaktadır:

"...Tokat'ta faaliyette bulunan 300 imalâthanenin, bütün Türkiye'de satılan mamulleri ile şehre ününü veren tek sanayi dalıdır..." [19]

Tokat Şeriye Sicilleri'nde, 1828 yılında, kentte 33 bakırcı, 55 kazancı, 7 dökmeci ve 14 kalaycı esnafının bulunduğu belirtilmektedir.[20]

Bakır eşya üretiminin Tokat'ın en büyük sanayi dalı haline geldiğini, Fransa'nın Trabzon konsolosu V. Fontainoier de belirtmiştir. 1826 yılında şiddetli bir vebanın hüküm sürdüğü bir sırada Tokat'a gelen konsolosun, veba korkusundan hemen herkesin kırsal bölgelere kaçarak terk ettiği ıssız şehirde, bir tek bakırcıların çalıştığını şöyle yazmaktadır:

"...Tokat'ta tek hayat belirtisi, kepenkleri indirilmiş dükkânlarda çalışmaya devam eden bakırcıların çekiç seslerinden ibarettir..."[21]

Tokat bakırcıları Anadolu'nun çeşitli şehirlerindeki barut, boya vb. imalâthanelerin ihtiyaç duyduğu kazanları da yapmıştır. Örneğin, 1830 yılında Tokat bakırcıları, Konya'da kullanılacak 500 barut kazanı yapmışlardır.

1835 yılında Tokat'ta bakırcılığın önemine değinen ünlü seyyah C. Texier ise şunları yazmaktadır:

"....Tokat, Keban bakır yataklarının anbarıdır, maden ham olarak bu kente işlenmek üzere getirilir. Halkın büyük bir çoğunluğu bakır eşyalar, büyük tencereler, mangallar, mutfak kapları yapmakla uğraşır ve bu ev eşyalarını İstanbul'a kadar ihraç ederler..." [22]

Aynı yıllarda Tokat'ta bulunan W. F. Ainsworth da bakırcılık konusunda bilgi verirken, kente Ergani'den getirilen ham bakırın tasfiye edildiği kalhanelerden söz etmekte ve bu işin son yıllarda Viyana'dan gelen bir uzmanın denetimi altında yapıldığına değinmektedir.[23]

Yine aynı yıllarda Tokat'a gelen F. R. Chesney'in verdiği bilgiye göre, Tokat'ta bulunan iki kalhanede Ergani'den getirilen bakır tasfiye edilmekte ve elde edilen bakır Samsun limanından deniz yoluyla İstanbul'a gönderilmektedir.[24]

Tokat atölyelerinin bakır eşya üretiminde ulaşmış olduğu yüksek seviye, Eskiçağ'da Tokat Bölgesi'nde oturan ve dünya madencilik tarihine çeliği keşfeden topluluk olarak geçen Khalyblerin madencilik faaliyetiyle özdeşleştirilmiştir. Bakır eşya üretimindeki ününü ülke sınırlarının dışına taşıran Tokat'ı 9 Mart 1838 tarihinde ziyaret eden H. von Moltke, hâlâ geleneksel teknolojiyle çalışan kalhaneleri görünce düş kırıklığına uğramıştır:

"... Ben Khalyblerin ve Khaldelilerin bu eski atölyelerinde bakır kalhanelerinin nasıl işlediğini görmeyi

Üstte bakır tepsiler. Sağda bölgenin karakteristik formunu taşıyan kabartma dilimli hamam tası. Altta formundan ötürü "çadır sahan" diye adlandırılan kitabeli bakır sahan. Sahibi Kasım Ağa. 1225 (1810). Sayfalarımızda yeralan bakır tepsi, sahan ve ibrik fotoğrafları Selâmet Taşkın'a aittir.

merak ediyordum. Fakat benim ümidim gereğinden fazla büyükmüş. Burada maden yok, ya da hiç değilse işletilmiyor. Maden cevheri Ergani'de topraktan temizlendikten sonra maden külçeleri halinde, altı günlük bir yolculuktan sonra deve kervanlarıyla kal edilmek için buraya getiriliyor. Neden buraya getirildiğini anlayamadım. Kasabanın ortasından akan bir dereyi tanzim etmeyi düşünememişler, bundan faydalanamıyorlar. Derme çatma tahta barakalar içinde ekmekçi fırını gibi iki sıra küçük kal fırını, insanların çektiği körükler ve ağaç kömürü yığınları; işte ünlü Tokat kalhanelerinin bütün vasıfları bundan ibaret..."[25]

Tokat kalhanelerinin 1840/41 yıllarında daha modern teknolojik koşullara ayak uydurularak değiştirilmesi, bakır eşya üretiminin artmasına ve Avrupa'ya ihraç edilmesine yol açmıştır. Öyle ki artan talep karşısında işleyecek bakır bulmakta güçlük çeken üretici, 1853 yılında Babıâli'ye başvurarak, kendilerine daha fazla bakır tahsis edilmesini istemişlerdir.[26] Bakır eşya üreticilerine yıllık 25.6 tonluk bir kontenjanın ayrılmasıyla, geçici de olsa bakır bulma güçlüğü aşılabilmiştir.[27]

Tokat kalhanelerinin değişen teknolojik koşullara göre çalıştığını, Türkiye madenleri üzerinde araştırmalarıyla tanınan Pierre de Tchihatcheff'in 1850 yılında yazmış olduğu şu cümle de doğrulamaktadır:

"...Tokat kalhaneleri, Anadolu'da gerçekten ileri teknolojiyle çalışan tek metalurjik tesistir..." [28]

1858 yılında Trabzon'dan Üsküdar'a kara yoluyla bir seyahat yapan Dr. H. Barth da Tokat'a uğramış ve kalhaneler hakkında şunları yazmıştır:

"... Bir endüstri şehri olan Tokat'ta birçok kalhane ve bakırcı dükkânı yer almaktadır. Kalhaneler, fazla sağlam olmayan derme çatma binalarda bulunmaktadır. Kalhanenin yönetimi eskiden Avusturya'lı madencilerde olduğu zaman üretim çok farklıymış. Ancak kıskançlık yüzünden madenciler görevlerinden alınınca, eski başarılı düzen tümüyle değişmiş.

Maalesef önceleri çok düzenli bir şekilde çalışan kalhaneler, şimdi çok bakımsız ve düzensiz bir şekilde çalışmaktadır. Edindiğimiz bilgilere göre, kalhanelerde yılda 500.000 okka (yak. 641 ton) saf bakır üretilmektedir. İstanbul'da bakırın 1 okkası 20 kuruştur... Özel olarak çalışan bakırcılar elde büyük bir beceriyle kap yapmaktadırlar..." [29]

Tokat kalhenelerinde tasfiye edilerek başka bölgelere gönderilen bakır hakkında H. J. Lennep 1864 yılında oldukça ayrıntılı bilgi vermektedir:

"...Kentin güneybatı yönündeki dış mahallesinde bulunan kalhanede bakır tasfiye edilmekte ve devlet tarafından bakırcılara dağıtılmaktaydı. Ancak şimdi bakır işlenmeye hazır hale getirildikten sonra İstanbul'a gönderildiğinden, Tokat'taki bakırcılar için dağıtılan miktar yeterli olmamakta ve dükkânlardaki üretimin sürekliliğini sağlayamamaktadır. Bu kalhane bir Alman mühendis ile madenci tarafından kurulmuş, ileri teknolojiyle çalışan güvenilir bir işletmedir. Ancak mühendis başkente şikâyet edilip görevden alındığından, kalhanenin işletilmesi bugün Türklerin elinde bulunmaktadır. İşletme için ödenen ücretler çok yüksek, işletmeden elde edilen bakır çok iyi kalite olduğu halde, gelen işlenmemiş bakır yeterli olmadığından, kalhane sürekli olarak çalışmamakta, burada bulunan görevlilere ise iş yapmadan para ödenmektedir. Maden yatakları Ergani yakınındadır, her yer bakır cevheriyle dolu olduğu halde yakıt kıttır. Bakır cevherinin işlenmesinde sürecin bir kısmı çıkarıldığı yerde tamamlanmakta, sonra develerle süreç tamamlanmak üzere Tokat'a taşınmaktadır. Tokat ile maden arasındaki yolda özellikle kışın ulaşım koşulları çok güçtür. Sürücülere çok düşük taşıma ücreti ödenmesi ve düzenli ödeme yapılmaması nedeniyle, taşınabilen bakır cevheri miktarı kalhaneyi ancak yılın yarısında çalıştırabilecek kadardır..." [30]

Modern teknolojiyle çalışan kalhanelerin kapanması gerek bu iş kolunda çalışan halkın, gerekse bakırcı ve kazancıların oluşturduğu iş kolunda çalışan insanlar üzerinde çok olumsuz bir etki yapmıştır. Öyle ki Tokat kalhanelerini başarılı bir şekilde çalıştıran Alman mühendislere yapılan haksızlık, kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze kadar ulaşmıştır. Bölgede yapmış olduğumuz araştırma sırasında Alman mühendislere yapılan haksızlık, halk arasında sanki günümüzde olmuşçasına canlı bir şekilde anlatılmaktadır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişen ekonomik ve teknolojik koşullara paralel olarak, Tokat kalhaneleri de eski canlı ve başarılı faaliyetlerini devam ettirememeye başladı. Dünya bakır fiyatlarındaki düşüş, Ergani'den develerle Tokat'a getirilerek ergitilen bakırın çok yüksek fiyatlara mal olması zararına çalışma sonucunu doğurduğundan, Tokat kalhaneleri 1880 yılından itibaren kapanmaya başlamıştır.[31] İlginçtir ki 1881 yılında Tokat Sancağı'nın dışarıya gönderdiği mallar arasında artık bakır eşyaya rastlanılmamaktadır[32]. 1886-1887 ve 1903 tarihli Sivas Vilayeti Salnamelerindeki bilgilere göre de, Tokat kentinin kent dışına ihraç ettiği mallar arasında bakır eşya bulunmamaktadır.[33] Artık Samsun limanından ihraç edilen mallar arasında da bakırdan yapılmış eşyaya rastlanılmamaktadır.

Buna karşılık 1888 yılında Samsun limanından 313.135 kg. ağırlığında külçe bakır ihraç edilmiştir.[34] Ayrıca

1890 yılında Tokat'taki sanayi ile ilgili ayrıntılı bilgi veren Vital Cuinet, kentte bulunan kalhenelerin en büyüklerinin son 3 yıldan beri kapalı olduğunu yazmaktadır.[35]

Ünlü Tokat atölyelerinde büyük bir beceriyle yapılan bakraç ve taslarda hem dövme, hem de kabartma tekniği başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Bakır tepsilerin ön yüzüne dövme ve kazıma tekniğiyle yapılan yazı, bitki ve geometrik motiflerden oluşan bezemeler, olağanüstü bir sanat zevkini yansıtmaktadır. Büyük bir özenle bu tür bezemelerin yapıldığı tepsiler, gerçek anlamda bakırdan yapılmış bir tabloya dönüşmüştür. Yüzlerce yıldan beri üretilen ve yetkin biçimini alan armut gövdeli Tokat ibrikleri, Orta Anadolu, Karadeniz ve Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki atölyelerde üretilen ibriklerden ayrımlı özelliklere sahiptir. İbriklerin gövdesi düz veya dilimli olmasına karşın, kapağı diğer bölgelerdeki atölyelerde üretilen ibrik kapaklarından farklılık gösterir.

Tokat ibriklerindeki basık kapağın hoca sarığına benzemesinden dolayı, bölgede "Hoca İbriği" olarak da adlandırılmaktadır. Ayrıca Eskiçağ'da ünlü Frig onfoloslu kap formunu geleneksel olarak devam ettiren en büyük merkezlerden biri de, Tokat atölyeleridir. Tokat hamamtasının biçimiyle Frig onfoloslu tasları arasında şaşılacak denilecek kadar büyük bir benzerlik görülmektedir.

Tokat kalhanelerinin kapanmasından sonra, kentin en büyük iş kolunu oluşturan bakır eşya üretimi de gerilemeye başlamıştır. Gerek Anadolu, gerekse Avrupa'ya ihraç edilen bakır eşya üretiminin Tokat'a sağladığı büyük gelir kaynağının azalması sonucunda kent artık eski canlılığını ve refahını kaybetmeye başlamıştır.

Seyyah ve araştırıcılar tarafından büyük bir övgüyle anlatılan atölyeleri artık günümüzdeTokat'ta görmek mümkün değildir. Şehrin sanayi çarşısına taşınan birkaç bakırcı ve kazancı dükkânı, eski bakırcılık geleneğini devam ettirmektedirler. Tokat bakırcılarının yapmış oldukları ibrik, hamamtası, bakraç ve kazanlar, bu bölgede halen yaygın olarak kullanılmaktadır.

NOTLAR

1 Bu konuda yapılan bir çalışma için bak, O. Belli- İ. G. Kayaoğlu, **Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi, Bakır Yatakları, Üretimi ve Atölyeleri**, Sandoz Kültür Yayınları No. 14, İstanbul 1993, 178-199.

2 Plinius, **Naturalist Historia**, VII, 197.

3 M. Genç, "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi 3, 1987, 36 vd.

4 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri** Nr. 7, s. 893, hk. 2449.

5 **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**: (Çeviren ve sadeleştiren: Z. Danışman), İstanbul 1970, 7, 242.

6 M. Genç, "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, 3, 1987, 50 vd.

7 S. Faroqhi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Kent Mekanında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650** (Çev. N. Kalaycıoğlu), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 1993, 221 vd.

8 Katip Çelebi, **Cihan-numa**, 650-651

9 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Muallim Cevdet Darphane ve Meskukat**, Nr. 250.

10 W. F. Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamie, Chaldea and Armenia I**, London 1842, 76 77.

11 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Muallim Cevdet Darphane ve Meskukat**, Nr. 326.

12 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Muallim Cevdet Darphane ve Meskukat**, Nr. 779.

13 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Muallim Cevdet Maliye III**, Nr. 19716.

14 Joseph P. de Tournefort, **Relation d'un Voyage du Levant II**, Amsterdam 1718, 173.

15 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Muallim Cevdet İktisat**, Nr. 2172.

16 M. Genç, "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, 3, 1987, 53.

17 İncicyan, **18. Asırda İstanbul** (Çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1976, 289 292.; H. D. Andreasyan, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619**, İstanbul 1964, 177.

18 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Muallim Cevdet Darphane ve Meskukat**, Nr. 234.

19 J. Morier, **A Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople in the years 1808 and 1809**, London 1812, 345.

20 H. T. Cinlioğlu, **Osmanlılar Zamanında Tokat**, Üçüncü Kısım, Tokat'a Ait Kitaplar, No. 5, Tokat 1951, 144-147.

21 V. Fontainoier, **Voyages en Orient, entrepris pa Ordre du Gouvernement Français, de l'année 1821 à 1829, Turquie d'Asie**, Paris 1829, 185.

22 C. Texier, **Asie Mineure**, Paris 1882, 601.

23 F. W. Ainsworth, **Travels and Reseaches in Asia Minor, Mesopotamie, Chaldea and Armenia II**, London 1842, 18.

24 F. R. Chesney, **The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris**, New York 19692 , 305.

25 Feldmareşal H. von Moltke, **Türkiye Mektupları** (Çev. H. Örs), İstanbul, 1969, 147.

26 M. Genç, "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, 3, 1987, 54.

27 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler, İrade Meclis-i Vala**, Nr. 10627.

28 Pierre de Tchihatcheff, "L'Asie Mineure et l'Empire ottoman, Etat actuel et Richesse de l'Asie-Mineure", **Journal de Constantinople**, 1850, Nr. 246.

29 H. Barth, **Reise von Trapezunt, durech die nördliche Hälfte Klein-Asiens nach Scutari**, Mitteilungen aus Jestus Perthes' geographischer Anstalt über wichtige neue Erforschungen auf dem Gesammtgebiete der Geographie, Gotha 1860, 23 24.

30 H. J. Lennep, **Travels in little-Known Ports of Asia Minor I**, London 1870, 214 217.

31 S. Aktüre, **19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlenmesi**, Ankara 1978, 59.; M. Genç, "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", **Türklük Araştırmaları Dergisi 3**, 1987, 55.

32 Vital Cuinet, **La Turquie d'Asie I**, Paris 1890, 713

33 S. Aktüre, **19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlenmesi**, Ankara 1978, 59-60.

34 Vital Cuinet, **La Turquie d'Asie I**, Paris 1890, 95-96, 101.

35 Vital Cuinet, **La Turquie d'Asie I**, Paris 1890, 95-96, 101.

Şurâ-yı Ümmet'ten Seçmeler

EROL ŞADİ ERDİNÇ - FARUK ILIKAN

III

OSMANLI İTTİHAD VE TERAKKİ CEM'İYYETİ

*[Vesâik-i târihiyye: 3]**

Kable'l-inkılâp Abdülhamid vükelâsını son def'a vazîfeye da'vetden ibâret âtîdeki vesîka-i târihiyye bu fehâmetlûlerin vatanın izmihlâline göre göre nasıl birer âlet-i şer olduklarını irâe eder.

İdbâr-ı mülk ve millet kendilerine bir lisân-ı sûz ü güdâzla anlatmış ve son vazîfe-i vataniyyeye da'vet olunmuşlar iken hiç birinde tebdîl-i meslek, tahlis-i vatan arzûsu şöyle dursun bugünki mes'ûliyyetden nefislerini tahlis için son yağmagerliği terk ile isti'fâ' edecek kadar eser-i hareket göstermemişlerdir.

Bu eşhâs neye müstahak değillerdir!

Hükûmet-i meşruta bunları kanun dâiresinde mahkûm etmek istedi de edemedi. Bilemeyiz hangi tâli'dir ki onlara Midilli'de tebdil-i âb ü havâ ettiriyor. Bu düstur-ı mükerremleri afv edecek bir vicdân, mahkûm etmeyecek bir kanun-ı medenî olamaz. Bunları ithâm için esâsât-ı kanuniyye tevkife muktedir hükemâmız yok ise Avrupa ulemâ-yı hukukuna niçin müracaat ile tenvir-i vicdâna bakmıyoruz. Bu yağmagerlerin sergerdesi Abdülhamid'e katl, isrâf, ihânet, fitne-i ebedle mahkûm bir cânî bir mahbûs muâmelesi edilmiyor. Hemen hemen arzûsiyle terk-i saltanat ve ihtiyâr-ı uzlet eden bir hükümdâr, denecek vaz'iyyettedir. Bu hâl hânedân-ı saltanat-ı seniyye üzerine sû-i te'sîr etmekden hâlî kalmayabilir. Vükelâ-yı Hamidiyye için afv ile muâmele ricâl-i hâzıra ve müstakbeleye bir fenâ ders olmadan ma'sûn kalmamak ihtimâli vardır. Her türlü vesâit-i ma'işetden mahrûm bî-çâre tensîkzedegân selâmet-i vatan için mahzûn ve me'yûs bırakılıyor; acabâ bu yağmagirânın hazine-i devlet ve kîse-i milletden çarpdıkları servetleri alıp tazminât olarak bu bed-baht me'mûrlara ihtiyat zâbitliğine nakledilen me'yûs eskerlere versek mahz-ı adâlet olmak i'tibâriyle bi'l-cümle akvâm-ı medeniyye nazarında ma'zûr görülmez miyiz.[?]

[1]1325 Senesi Nisan'ı Gâye'sinde Abdülhamid Vükelasının Yedlerine İrsal Edilen "Ültimatom" Sureti:

Ma'lûm-ı âsafâneleri, buyurulduğu üzere Avrupa'da Macaristan'dan Romanya'dan Sırbistan'dan, Tuna'dan mu'ahheren Rumeli-i Şarkî'den bâkiyye-i saltanat ve bir yâd-ı hazîn şevket olarak elde Edirne ile Makedonya denilen üç vilâyetle Yanya, İşkodra vilâyetleri kalmışdı. Devletler her müdâhele ve tazyîk vukû'unda hükûmet-i hâzıra tarafından gösterilen acz ve za'âfı bildiklerinden bu vilâyetleri de elimizden almak ve bizi büsbütün Avrupa'dan çıkarıp Asya'ya atmak üzredirler. Avrupalılar

(*) Haftalık **Şurâ-yı Ümmet**, No: 202 (24 Kanun-ı evvel 1325 / 6 Ocak 1910) s.2

acz ve za'âf gördükleri yere hücûm ederler. Kuvvet ve intizâma mâlik olan devletlerden korkarlar. Mukâbele ve müdâfaa-i şedîde görecekleri memleketlere kat'iyyen takarrub etmezler. O cihetle bu esnâda gösterilecek en küçük bir eser-i za'af devletin büsbütün zevâline sebep olur.

Avrupa ile son alâkamız, cihan–ı sa'y ve terakkî ile râbıtamız demek olan o vilâyetleri Bulgarlar, Rumlara terk ve teslim ederek Anadolu'ya geçersek üç yüz bin askerden mahrûm kalarak ehemmiyetimiz bir Asya hükûmeti ve belki aşîreti derecesine ineceğimizden devletlerin muhâceme-i iktisâdiyyesi arasında ezilerek perişân, bî-nâm ü nişân olacağız. Anadolu'daki bekâmıza Rumeli'deki mevcûdiyetimizin dahli pek azîmdir. Hükûmetin idâresinin Abdülhamid'e inhisâr etmesi sizi mes'ûliyyetden kurtaramaz. Bu muhâtaraya karşı hükûmet-i seniyye tarafından ittihâz edilen tedbir nedir bilmiyoruz; ancak Rumeli-i Şarkî ve Girid vukû'atına bakarak bu tedbirin de ciddî ve müessir olmadığını istidlâl ediyoruz.

Böyle tehlikeli bir zamanda umûmun emniyet ve i'timâdını kaybetmiş hükûmet millete başının çâresini başka tarafda aramak ve idâre-i hâzırayı devirmek hakkını vermiş oluyoruz. Ma'a mâfîh yed-i âsafânelerindeki kuvveti vatanın hayr ve selâmetine sarf eyleyerek ahâlinin heyecânını teskin ve mal ve canını te'mîn etmek zamanı geçmemişdir.

Makedonya'daki ordumuzun adedini tezyîd ve kâbiliyetli ve hamiyetli zâbitler ta'yîn ve her tarafdan askerin havâyic-i mübremesi tedârik edilerek bir ikinci Plevne müdâfaası vücude getirileceği her tarafa i'lân olunur ve cidden muharebe göze aldırılırsa o zaman Makedonya için harb edecek bir devlet bulunmaz. Bugün çocuklarca bile bir hakikatdir ki usûl-i hâzıra-i hükûmet bir iki sene daha devâm ederse şu koca saltanat-ı Osmaniyye külliyen inkıraz bulacakdır. Bunda bütün me'mûrîn ala'd-derecât müttehemdir. Binâen-âleyh usûl-ı hâzıra-i hükûmeti tebdîl etmek ve Avrupa'daki vilâyât-ı selâseyi muhârebesiz teslim eylememek vükelâya vazîfe değil en büyük fârizedir. Koca bir saltanatın idâre-i mes'ûliyyetini derûhde ve bu haysiyet ile bir mevki-i me'mûriyyet işgâl eyleyen vükelâ vatana karşı medyûn oldukları vezâifi îfâ eylemediği takdirde emîn olmalıdır ki müctemi'ân ve münferiden Cem'iyyet-i milliyye-i Osmaniyye nazarında mahkûm edileceklerini son def'a olarak beyân ederiz.

Mühür

Osmanlı Terakki ve İttihad Cem'iyyeti Merkez-i Umûmî-i Harîcisî

IV

OSMANLI İTTİHAD VE TERAKKİ CEM'İYYETİ

*[Vesâik-i târihiyye: 4]**

Osmanlı İttihad ve Terakki Cem'iyyeti tahminen 310 senesinde Eski Saray'da, vaktiyle Yeniçeri Kışlası olan Mekteb-i Tıbbiyye-i Askeriyye'de teşekkül etmiştir. İnkılâb-ı Osmanî'yi husûle getiren Cem'iyyet aynı nâmı hâiz ve a'zâlarının bir kısmı ilk teşkîlâtın müessisi ve hâdimleri ise de bu günkü teşkîlât tamâmen o Cem'iyyet değildir. İttihad ve Terakki Cem'iyyeti'nin târih-i te'sîsinden bugüne kadar olan hayâtı başlıca dört safha arzeder:

Safha-i evvelî- Bidayet-i teşekkülünden Mizancı Murad Bey ve rüfekâsından bir kısmının avdetine kadar iki buçuk üç senelik bir devredir. Bu zamanda Cem'iyyet dâhilde ve hâricde birdenbire terakki etmiş ve sonra da def'aten sukut eylemişdir.

Safha-i Sâniyye- Murad Bey'in terk-i silâh ile avdetinden Doktor İshak Sükûti'nin vefâtına kadar olan kısm-ı sânî ki bu devirde de Cem'iyyet dâhilde mahvolmuş, hârice bir kısmı Paris'de diğer kısmı Cenevre'de olmak üzre ikiye inkısâm etmişdir. Paris'dekiler Ahmed Rıza, Doktor Nazım, ve müteveffâ Halil Ganem beylerle diğer birkaç zâtdan ibâret olup envâî müşkilât ve her mâni'e rağmen Cem'iyyet'in maksad ve mesleğini en meşrû' tarikle ta'kîbde devâm olduğuna kanaatle Türkçe ve Fransızca Meşveret'le irşadâtda bulunmuşlardır.

Cenev'dekiler ise merhûm Doktor İshak Sükûti ve sâir rüfekâsından ibâret olup hükûmetin me'mûriyyet ve parasını kabûl ile beraber Cem'iyyeti de yürütmek ve Osmanlı gazetesini te'sîs ile propaganda[da] bulunmak istemişlerdir. Bu sonrakiler bir cem'iyyet için mâneviyyâtın ne kadar mühim olduğunu takdir edemediklerinden teşkîlât-ı Cem'iyyet'i esâsdan rahnedâr etmişler ve İshak Sükûti'nin vefâtından sonra da külliyen dağılmışlardır. Bi'l-âhire Osmanlı gazetesi Damad Mahmud Paşa ve Sabahaddin Bey'lerin ellerine geçmiş ise de pâyidâr olamamışdır.

Halbuki Paris'dekiler kazâ ve belâ yıldırımlariyle mahvolmuş bir ulu cami'in masûn kalan minaresi gibi Hakk'a doğru yalnız ve fakat müstakim kalmışlardır.

Safha-i sâlise- Cem'iyyet'in yeniden tensik ve teşkîliyle vesâit-i ihtilâliyyeye tevessülü dâhil-i program etmesinden Selânik'de teşekkül etmek üzre bulunan "*Hürriyet Cem'iyyeti*" ile

(*) Haftalık **Şurâ-yı Ümmet**, No: 203 (31 Kanun-ı evvel 1325 / 13 Ocak 1910) s. 1-3.

birleşmesi târihine kadar olan kısımdır. Bu devrenin mebde-i Düvel-i Muazzama'nın Makedonya mes'elesi için Midilli önünde nümayiş-i bahrî icrâ ettikleri târihe müsâdifdir. O vakitler Cem'iyyet Paris'de, Mısır'da birkaç hamiyet-perverle şurada burada birkaç muhâbirden ibâret bir cüz'-i lâyetecezza hamiyyet hâlinde idi. "Evülâsyon" program tâ'kîb eder bir şekilde Paris'deki rüfekâ-yı hamiyyete iltihâkımda vatanın dâhilindeki ihtiyâcını, halkın Cem'iyyetden beklediğini son vukûfla arkadaşlarımın sem'-i ıttılâ'larına ve artık tekâmül programının ihtilâl esâslarının da ilâvesi lüzûmunu enzâr-ı dikkatlerine arz eyledim. Husûs'at-ı mezkûre Paris'de mahall-i ikâmetimde "Ahnomarso" da 43 numaralı hânede iki def'a vukû' bulan ictimâ'larda takarrür etmişdi. Tesâdüfât-ı garibeden olarak bu hânenin arka cihetindeki vâki' küçük bir hâne birkaç sene ekdem Paris hükûmetine üç gün müsellehen mukavemet eden bir ihtilâlciye melce' ve mesken olmuşdu.

İşte irşâddan icraata geçmek esâsâtını kabûl ile taksim–i vezâif esâsâtı üzerine merkezi bidâyeten Ahmed Rıza Bey (Meclis-i Meb'ûsan Reîsi'dir), Mustafa Fazıl Paşazâde Prens Ali Paşa (A'yândandır), Sami Paşazâde Sezai Bey (Madrid Sefîridir), Doktor Nazım Bey (Merkez-i Umûmî vekilidir), Mülâzim Kenan Bey (Erkân mektebi müdavimidir), Doktor Bahaeddin Şakir Bey'den ibâret olarak yeniden tensik ve teşkîl olunmuşdur. Bu hey'et Sabahaddin Bey ve rüfekâsını ve diğer vatandaşları da tavsiye sûretiyle kuvvetli bir merkez teşkîl etmek hüsn-i niyetinde bulunmuş ve bu emel ile beherine ayrı ayrı müracaat edilmiş ise de bir semere hâsıl olmamışdır. Ve bir sene sonra bu hey'ete Prens Saîd Halîm Paşa (A'yândandır) ile mülâzim Ömer Naci (Merkez-i Umûmî vekilidir), Hüsrev Sami ve Talhâ Kemâli beyler iltihak etmişlerdir.

İşte bu sûretle tecdîd eden Paris'deki İttihad ve Terakki merkezinin ilk teşebbüsü teşkîlât-ı dâhiliyye olmuşdur. İlk tahrirât Trabzon'da ikamete me'mûr Miralay Çerkes İshak Bey ile Necib (Bandırma Reji müdîridir) Bey'e yazılmışdır. Erzincan'dan esnâ-yı firârımda beni Trabzon'da hânesinde ihfâ edenler ve ertesi günü vapura irkâbıma delâlet edenler bu insanlar olduğu için bir arada geçirilen gecede esâsen mukaddîme-i teşkîlât için mukarrerât ittihâz edilmişdi. İshak Bey'in Trabzon'da teşkîl ettiği şu'benin merhûm Naci Bey tarafından i'dâm edilen kumandan Hamdi Paşa ve Vâli Reşid Paşa Abdülhamid'e eser-i ubûdiyetleri olarak İshak Bey Erzincan'a teb'îd-i memâlikden tard ve kal'abend kılınması ile şu'be bir aralık perişan kalmışdı.

Safha-i râbia- Merkezi Selânik'de olan Hürriyet Cem'iyyeti ile merkezi Paris'de bulunan İttihad ve Terakki Cem'iyyetlerinin tevhidi ânından 10 Temmuz sene [1] 324 inkılâbına kadar olan devresidir. En kısa ve fakat Cem'iyyet'in en fa'al ve en ziyâde semeredâr olan bu safha Cem'iyyet'in esâslı teşkîlâtını ve vakayi'-i fevkalâdesini ihtivâ etmekle Cem'iyyet'in *"esâslı safhasını"* teşkîl eder.

Bu devre Paris merkez-i umûmî-i hâricîliği, Selânik merkez-i umûmî-i dâhilîliği ile ve Manastır'da son darbeyi vuran bir merkez olmağla iştihar etmişdir.

Safha-i hâmise- İnkılâp'dan sonra Cem'iyyet'in şekl-i âlenîsini ki bugün mülkümüzde 360'dan ziyâde merkez teşkîlâtı ve sekiz yüz elli bini mütecâviz a'zâsı Meclis-i Meb'ûsan'da ekseriyyet fırkasını hâiz ve Kabine kendinden bulunmak i'tibâriyle bir "Osmanlı Efkâr-ı umûmiyye-i muntazama" teşkîl eyler.

Safahat-ı hâmiseye âid tafsilât ve vesâik ale't-tevalî neşredilecekdir.

B.[ahaeddin] Ş.[akir]

Tahrirat Numarası: 1
Vesâik-i târihiyyeden: 4

Vicdânî ve Mihrâbî kardeşlerimiz!

Biz burada gerek vatandaşlarımızın ve gerek ecnebîlerin teveccüh ve i'timâdını celbe kâfî bir tarzda fırkamızı yeniden tensîk ve teşkîl ettik. Komitenin efkârını Osmanlılara *"Şûrâ-yı Ümmet"* ecnebîlere Fransızca *"Meşveret"* ile bildirmekde devâm edilecekdir.

Komite (Muâmelât-ı tahrîriyye, muâmelât-ı dâhiliyye, muâmelât-ı hâriciyye, muâmelât-ı hesâbiyye) nâmiyle vezâifi dörde taksîm etmiş ve her bir kısım için de lüzûmu kadar a'zâ ta'yîn etmişdir.

Komite gerek mes'ûliyyeti ve gerek şerefi efrâda değil hey'ete bırakmak istediğinden hiçbir ferde diğerinden fazla bir hak vermemeyi kat'iyyen tasmîm etmişdir, bu cihetle reîs intihâbından ferâgat etmişdir.

Buradaki merkez-i Cem'iyyet'in sûret-i teşekkül ve gayret-i fa'aliyyeti ne derecede olur ise olsun sarf edilecek emekden istifâde edilmesi dâhildeki vatandaşlarımızın sa'y ve gayretlerine ve azm-i cesâretlerine tâbi bir keyfiyyet olduğuna zerre kadar şüphe yokdur. Bunun için evvel be-evvel dâhilde muktedîr şu'beler te'sîsi elzemdir. Şimdiye kadar lehü'l-hamd dâhilde birkaç yerde şu'be te'sîsine muvaffak olduk. Bulunduğumuz mahalde şu'be teşkîlâtını ise tamâmen uhde-i hamiyyet ve dirâyetinize terk ediyoruz. Vehle-i ûlâda bu

teşkilâtı umûr-ı âzimeden görerek dûçâr-ı tevahhuş ve nevmîdî olmayınız. Bizim sizde bulduğumuz meziyât-ı şahsiyye ve iktidâr-ı zâtiyye böyle bir işin uhdesinden gelmeye men'i ziyâdeten kifâyet edeceğine emîniz. Bu husûsda size ta'lîmât ve tafsîlât-ı lâzimede bulunulacakdır.

Bizim burada Ermeni, Rum, Bulgarlar nezdindeki tahkîkatımız netîcesi olarak kanâat ettik ki bir cem'iyyetin maksâda vusuli için muhtâc olduğu şeylerin en ehemmiyetlisi para ve fedâkârlıkdır. Fedâkârlık ihtiyâr eden bir cem'iyyet parayı kolaylıkla tedârik edebileceği için dâhilde teşkîl edeceğiniz gizli şu'benin en evvel nazar-ı dikkate alması lâzım gelen nokta fedâkârlık edebilecek a'zâların intihâbı olması tabiîdir. Rum, Ermeni, Bulgarların tecâribi gösteriyor ki..... fedâkârlık husûsunda büyük sâik olabilirler.

Ya'nî..... den ziyâde nefislerini tehlikeye koymakdan çekinmezler. Binâen-âleyh teşkîl edeceğiniz gizli şu'beye a'zâ intihâbında rütbe ve ünvâna değil ahvâl-i rûhiyyeye ehemmiyet veriniz; bir bekçi iyi terbiye olur ise (burada terbiyeden murâd telkînât-ı siyâsiyyedir) müşîr rütbesini ihrâz etmiş nâmuslu bir askerden veyâ üzerine hiç leke sürdürmemiş bir edibden dahâ ziyâde hizmet edebilir. Gizli cem'iyyete iştirâk edecek zekî vatandaşlarımız fedâkârlık icrâsına isti'dâdı olan..... bu yolda terbiye etmeği kendilerine vazîfe edinecek olurlar ise pek az zamanda cesur ve şahsî fedâkârlıkda bulunacak Osmanlıların adedi çoğalır. Fransızların dediği gibi zihni bâkir olan bir genç usûl-i müstahsene dâiresinde dâimî telkînât altında bulundurulursa o gencden bi'lâhire fedâkârlık âsârı görmek müyesser olur. Bu terbiye husûsunu sizin dirâyet ve tecârib-i zâtiyyenize havâle ederiz. Ancak nazar-ı dikkatinizi celb etmek istediğimiz nokta fedâkârlık yapabilecek unsurları hüsn-i intihâb etmenizdir. Fedâkârlık kanâat-ı şahsiyye ile yapılmalıdır.

Oradaki şu'be merkezini idâre için intihâb buyuracağınız diğer a'zâların adedinin hükmü yokdur. Hey'et-i idâreyi teşkîl eden..... a'zâ erbâb-ı hamiyyet ve iktidârdan olup cesur ve fedâkâr bulunurlar ise kendilerinden matlûb hizmeti ihzâr edebilirler. Bi'l-âkis efrâd-ı Cem'iyyet ne kadar kesîr olur ise Cem'iyyet'in kuvvet ve kudreti o kadar mezîd olur.

Mâzîsi muzlim, hamiyeti gayr-ı müsellem, bâ-husûs câsusluk şâibesiyle lekedâr olmuş eşhâs intihâbı kat'iyyen câiz olamayacağı gibi bedbîn olup memleketin istikbâlinden kanâat-ı indîyyesiyle ümîd kesmiş veyâ müteehhîl olup evlâd ve a'yâlini vatanından ziyâde seven kesân velev ne kadar hissiyât-ı necîbe sâhibi olsalar Cem'iyyet için onlardan bir faide melhûz olmadığından onların intihâb ve iltihaklariyle meşgûl olunarak izâa-i evkât olunmamalıdır.

Şu'benizin teşkîlâtı esâsen hitâm buluncaya kadar ya'nî sizler gibi dört beş a'zâ bu maksâdla akd-i ahd edinceye kadar kemâl-i te'ennî ve sabr-ı metânetle hareket etmenizi, teşkîlât hitâm bulup tamâmen te'sîs etmezden evvel aslâ şu'benin mevcûdiyyetini kimseye hissettirmemek ihtârını vazîfe-i ihtiyâtiyyeden addeyleriz. Şu'benin ile'l-ebed mektûm kalıp âsârından başka bir şeyin hissettirilmemesi i'tinâ olunacak husûsât-ı mühîmmenin başlıcalarıdır.

Yakında aramızda gizli ta'lîmât ve muhâberâta madâr olacak bir kıt'a "şifre" defteri irsâl edeceğimiz gibi oradaki şu'belerin medâr-ı hüviyyeti olacak bir damga da gönderilecekdir.

Bu def'a Cem'iyyet'in "Nizâmnâmesini" takdîm ediyoruz. Bu nizâmnâme hâl-i hazırda bir komitenin teşkîlât ve ta'lîmât cedvelinden başka bir şey değildir. Bi't-tabî bu nizâmnâme herkese değilse a'zâ intihâb olunacak zevâta irâe olunacakdır. Bu nizâmnâme hâricinde programımızda mühîm ba'zı ta'dîlât icrâ edilerek şimdiye kadar mevcûd hatt-ı hareketi Cem'iyyet külliyen tahvîl ve ta'dîl edilmiş olduğunu bildiriyoruz.

Hamiyet, dirâyet ve fedâkârlığınız bizim ve cümlenin müsellemi olan sizler gibi erbâb-ı nâmus ve şecâatden bulunan efrâd-ı vatanı yek bir livâ-yı hamiyyet ve hürriyet altına dâ'vetden i'bâret olan bu ilk beyannâmemizden sonra temadî ve tevalî edecek iş'ârâtımızla makâsıd ve tarz-ı hareket-i Cem'iyyet'i sizlere bildireceğiz.

Evvel be-evvel nizâmnâme-i Cem'iyyet'i mütâlaa buyurup ahkâmına tevfikan teşkîlâtı sür'atle icrâ buyurmanızı ve teşkîlâtdan ale't-tevâli bizi haberdâr etmenizi rica eyleriz.

Vicdanî kardeşimiz orada bulundukça riyâseti idâre ve Mihrabî kardeşimiz de şu'benin esâs a'zâsından bulunup ayrıca umûr-ı kitâbeti idâre buyuracakdır.

Vicdanî'nin her ne sebebe mebnî olur ise olsun oradan infikâki hâlinde riyâseti intihâb edeceğiniz bir zâta, buranın ma'lûmâtı dâhilinde tevdî' edecekler daha doğrusu böyle bir zâtı şimdiden hazırlayacaklardır..... Teşkîlât hitâm buldukdan sonra vezâif-i mevdû'aya dâir peyderpey i'tâ-yı tafsilât olunacakdır.

Maksad'ı mukaddes uğrunda sizlerin ve sizler gibi hissiyât-ı âliyye ve necîbe sâhibi olan vatandaşlarımızın muvaffakiyet-i kâmilelerini Cenab-ı Hakk'dan temenni eyler ve emîn olduğumuz gayret fedakârlığınızı teşkîlât husûsunda bekler ve buradaki erkân-ı Cem'iyyet'in temenniyât-ı hâlise ve selâmlarını teblîg eyleriz.

Osmanlı Terakki ve İttihad Cem'iyyeti Umûr-i Dahiliyye Şu'besi Me'muru Doktor: Bahaeddin Şakir

Kuruluşunun 125. Yılında

Kandilli Rasathanesi 1868-1993

MUAMMER DİZER

Kandilli Rasathanesi 1952 yılından sonra, alet alımı bakımından durgun bir döneme girmesine mukabil rasathane kadrosuna giren bazı gençlerin mevcut olanakları en iyi şekilde kullanarak bilimsel çalışmalar, yayımlar yapma çabaları yanında Akademik seviye almak için büyük çaba harcadılar. Bu arada rasathane personeli kanunen yükümlü olmakla beraber, Akademik ünvan almaya ilgi duydular. Örneğin: 1949 yılında Muammer Dizer, Hasan Tayşır ve 1954 yılında Tarık Gökmen astronomi ve 1957 yılında Nevzat Öcal jeofizik alanında doktoralarını İstanbul Üniversitesi'nde verdiler. 1952 yılında M.Dizer, 1960 yılında N.Öcal ve 1964 yılında da T.Gökmen Üniversite Doçenti ünvanını kazandılar. Rasathane personeli bilimsel seviye alma çalışmaları sırasında, rasathane üzerinde önemli bir felaket dolaşıyordu. Bu felaket İstanbul Teknik Üniversitesi'nde kurulacak olan Sismoloji Enstitüsüne Rasathane Sismoloji Servisini bağlanma önerisi idi. İstanbul Teknik Üniversitesi, Kandilli Rasathanesi'nde büyük emek ve özveri ile kurulmuş düzenli çalışan sismoloji bölümünü istiyordu. Bu servise emek vermiş, çalışmalar yapmış ve Batı ortamına rasathane adını duyurmuş personel pek onları ilgilendirmiyordu. Halbuki öngörülecek ödenekle daha modern bir deprem laboratuvarı kurmak mümkün iken, anlaşılan amaç sözkonusu kurulu düzeni bozmaktı. Önerilen şekilde bir kanunun çıkarılmasının faydadan çok zarar getireceği gerçeği anlaşılınca, bir defa daha aklı selim galebe çaldı. Bu hoşa gitmeyen olaylar gelişirken rasathane personeli bilgi ve görgüsünü arttırmak amacı ile Avrupa rasathanelerinde çalışmakta idi. Şüphesiz personelin dış ülkelerde bilgi ve görgülerini arttırmak amacı ile çalışmaları, rasathanenin ilerisi için önemli potansiyelini oluşturuyordu idi.

Bu dönemin en ilginç olaylarından biri zamanın Cumhurbaşkanı Sayın Celal Bayar ile Meclis Başkanı sayın Refik Koraltan'ın gökyüzünü gözlemek amacı ile rasathaneye gelmeleridir. Maalesef ne sayın Bayar ve ne de Koraltan dürbün ile uyum sağlayamadıkları için ay yüzeyini gözleyemediler. Sayın Cumhurbaşkanı hepimize yaptığı iltifatlar içinde, "hepiniz lise mezunusunuz değil mi" sözleri, soğuk bir duş etkisi yaptı. Sayın Cumhurbaşkanı rasathaneden ayrılırken de, buralara ne güzel otel olur sözleri yıllarca unutulmayacak bir hatıra olarak hafızalarımızda kaldı.

13 Temmuz 1961 yılında emekli olan H.Kemal Erkman'ın yerine O.N. Sipahioğlu tayin edildi. O.N. Sipahioğlu, 1905 yılında, babası İsmail Hakkı Sipahi'nin kadı olarak bulunduğu Develi kazasında doğdu. Orta öğrenimini Manisa Sultanisi'nde ve İstanbul Erkek Lisesi'nde tamamladıktan sonra İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'ni tamamladı. Dayısı, Kandilli Rasathanesi kurucusu Fatin Hoca'nın isteği üzerine 1926 yılında rasathanede göreve başladı. 1938 Kasım ayından emekli olduğu tarihe kadar, daha sonra Yıldız Üniversitesi olan Yıldız Teknik Okulu'nda matematik öğretmeni olarak hizmet gördü ve emekli olduktan sonra da Profesör ünvanına lâyık görüldü. O.N. Sipahioğlu, uluslararası ve ulusal bilim mecmualarında yayınladığı çalışmaları yanında en önemli çalışması Türkiye'de ilk defa Kandilli Rasathanesi'nde Jeomagnetik Servisi'ni kurmuş, modern anlamda çalıştırmış ve uluslararası bü-

yük değer kazandırmış olmasıdır. Bugün rasathanenin Jeomagnetik Servisi Master istasyonu olarak kabul edilmiş ise, Sipahioğlu'nun bunda titiz ve bilgili çalışması rol oynamıştır.

Kandilli Rasathanesi'nin yaşantısındaki en önemli gelişme 1964 yılından sonra başlamıştır. Bunda en büyük rolü, memleketin planlı döneme girmesi oynamıştır. Böylece rasathane planlı dönemde modern bina ve tesislerini tamamlamak olanağını elde etti. Bu başarımızda Milli Eğitim Bakanlığı, Yüksek Öğretim Genel Müdürlüğü ve DPT katkısı gerçekten çok büyük olmuştur. Zira planladığımız hiçbir proje teklifi Milli Eğitim Bakanlığı ve DPT'dan geri dönmemiştir.

Hızla Gelişme

1970 Temmuz'unda emekli olna O.Sipahioğlu'nun yerine 1924 yılında doğan ve modern matematik astronomi eğitimi gören Muammer Dizer, 1970 yılında müdürlüğe getirildi. Birçok Avrupa rasathanesi görmüş, Avrupalı bilim adamları ile arkadaşlık kurmuş ve yaptığı bilimsel çalışmalar Avrupa bilim mecmualarında yer almış yeni müdürü zor ve önemli işler bekliyordu. Her şeyden evvel rasathaneyi bilimsel bir kurum olarak çalıştırmak ön sırayı işgal ediyordu. Zira rasathanenin bilimsel nitelikli esas kadrosu yoktu. Zira genellikle Üniversite öğrencileri, kadrolara yardımcı olarak atanmıştı. Her nekadar o dönemde Üniversitede cereyan eden olaylar rasathaneye intikal etmiyor ise de yine de huzursuz bir kadro ile bilimsel araştırmaları yürütmek hemen hemen imkansızdı. Mevcut genç arkadaşları kırmadan rasathaneden uzaklaştırmak, geciken Üniversite mezuniyetlerini ve asıl mesleklerini yapmalarını sağlamak gibi önemli problemin çözünlenmesi gerekiyordu. Bunun çözümünü çok kolay bulduk, zira askerlik kanunu tecilleri gecikenlerin re'sen görevlerine son vermeğe amir idi. Sözkonusu gençler öğrencilik görevlerine döndükten sonra, mezuniyetlerini tamamlayarak şerefli öğretmenlik görevlerine başladılar ve yöneticilik kadrolarına yükseldiler. Rasathane eksik kadro ile bir süre çalışmalarına devam etti. Milli Eğitim Bakanlığı'nın büyük katkısı ile yeni kadrolar sağlandı. Artık rasathane kadrolarına imtihanla personel tayinine başlandı.

Kandilli Rasathanesi'nde 1964 yılından itibaren 1980 yılına kadar devam eden planlı dönemde tamamlanan bina ve tesisler şunlardır: Kandilli Rasathanesi'nin 24 saat kesintisiz çalışmasını sağlayan, dört daireli rasathane personel lojmanı. Rasathane aletlerinin tamiri ve yenilerinin yapımını sağlayacak modern aletlerle donatılan Atölye ve binası. Garaj, Meteoroloji büroları ve gözlem kulesi, Deprem Araştırma Merkezi binası. Yer kabuğunun gel-git olayına bağlı olarak alçalıp yükselmesinin incelendiği bina ve aletlerin içinde çalıştığı kav binası. Güneş fiziği büro binası ve konferans salonu. Davet edilen yabancı bilim adamlarının misafir edildiği misafirhane. Yer sathına yakın esen rüzgarların meydana getirdiği hava dalgalanmalarından kurtulmak dolayısiyle sakin bir atmosfer içinde gözlem yapmayı sağlayan 15 m. yüksekliğinde güneş kulesi ve spektrohelyografın içinde yer alacağı laboratuvar binası, Durağan bir atmosferik ortam meydana getiren dolayısiyle net güneş resimleri elde etmeyi sağlayan havuzlu güneş gözlem laboratuvarı. Zaman astronomisi rasat lojmanı, Danjon astrolap pavyonu, Vaniköy mareograf pavyonu, personelin yemek yemesini ve istirahatini sağlayacak lokanta binası, Kayaçlardaki manyetik alanı inceleyecek paleomanyetizma laboratuvarı, Optik alet yapım laboratuvarı, kütüphane ve yönetim binası. Bu binaların inşaat süresinde laboratuvarlara yerleştirilecek bazı önemli gözlem ve ölçü araçları sağlanmış ve bazıları çalışır duruma getirilmiştir.

Kandilli Rasathanesi hızla gelişir ve bilimsel seviyesi yükselmiş ve personel sayısı artarken gözle görülür bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Türk Üniversite ve araştırma kurumlarında çalışan araştırıcılar kendi çalışma ortamlarında bulamadıkları alet ve gözlemlerden yararlanmayı arzuladıkları gözlendi. Ulusal bir kuruluş olan rasathane yönetiminin buna bir çare bulması gerekiyordu. Bunun için bir bilim politikası saptayarak uygulamaya soktuk. Kandilli Rasathanesi'nin bilim politikasının özeti şu idi:

"Uzay ve Yer Bilimlerinin bugün ele alınan konuları üzerinde, Batı bilim ortamında geçerli gözlem ve araştırmaları yapmak, Uluslararası araştırma ve gözlemlere iştirak etmek, Ulusal Kurum ve araştırıcılarla insan gücü ve maddi potansiyellerimizi birleştirerek işbirliği yapmak, bilimsel araştırmalarımız yanında ulusal sorunlarımızı da araştırma konusu olarak ele almak ve nihayet modern konuları ele alacak yeni bölümler açmak ve özellikle genç bilim adamları yetiştirmek."

Kandilli Rasathanesi bu bilim politikasını bütün Üniversite ve Araştırma Kurumlarına birer mektupla iletti. Birçok bilim adamı şahsen rasathaneye müracaat ederek mevcut olanaklardan yararlanma fırsatını elde ettiği gibi bazı kuruluşlarla da müşterek çalışmalara başlandı. Hemen hemen benzer bilim politikasına sahip Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu'na müracaat ederek rasathanede planlanan güneş fiziği ile ilgili Erüpsiyonların Morfolojik İncelenmesi adlı proje için destek istendi ve kabul edildi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi işbirliği ile ele

alınan Radyo Astronomji Projesi, TÜBİTAK'dan da destek görmesine rağmen, proje yöneticisinin yurt dışına gitmesi nedeniyle, maalesef tamamlanamadı. Kandilli Rasathanesi ve İstanbul Üniversitesi Jeofizik Bölümü'nün müştereken geliştirdiği Erdek Sismo Tektonik Projesi olumlu bir şekilde tamamlanmış olup sonuçlar Japonya'ya da yayınlanmıştır. Bir büyük baraj dolarken meydana getireceği depremleri incelemek amacı ile, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü işbirliği kapsamı içinde Keban Gölü Projesi ele alındı. Bu amaçla Keban Gölü çevresinde kurulan beş devrem istasyonu beş yıl süre ile çalıştırılarak, gölün doluş süresinde meydana getirdiği depremler incelendi. İstanbul Teknik Üniversitesi Arz-fiziği Enstitüsü ile bir protokol çerçevesinde yürütülen Paleomagnetizma Projesi, memleket sorunlarına katkıda bulunan önemli projeler arasında yer almakta idi. Bu proje sayesinde birçok master, doktora ve bilimsel çalışmalar gerçekleştirildi. Memleket sorunlarına katkıda bulunacak önemli projeler arasında, Birleşmiş Milletler ve UNESCO'nun desteklediği, Balkan ülkeleri ile müşterek yürütülen Balkan Bölgesi Sismisite Etüdleri Projesi yer almaktadır. Kandilli Rasathanesi'nde yapılan güneş fiziği çalışmalarının dikkati sonucu Batı ülkelerinden işbirliği teklifleri geldi. Milletlerarası Astronomi Birliği'nin desteklediği CINOF ve PROTON projelerine, Kandilli Rasathanesi Güneş Fiziği Servisi de dahil edildi.

Bu projeler genç arkadaşların yetişmelerine önemli katkılarda bulunduğu bir gerçektir. Böylece genç personelin Master yapmaları Türk Üniversitelerinde sağlanırken yabancı projeler sayende Japonya, İngiltere, Yugoslavya, Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Kanada'da bilgi ve görgülerinin artması master ve doktora yapmaları sağlandı.

Kandilli Rasathanesi kuruluş geleneğine uygun olarak Gök ve Yer Bilimleri olmak üzere iki ana konuda teşkilatlanmıştır.

Gök Bilimleri Servisi.

a. Güneş fiziği, b. Optik. c. Radyo astronomi.

Yer Bilimleri Servisi.

a. Sismoloji. b. Meteoroloji. c. Jeomagnetizma - Paleomagnetizma.

1. Gök Bilimleri Servisi.

Kandilli Rasathanesi'nde mevcut rasat dürbününün hangi astronomi olayını gözlemek için alındığı hakkında elimizde hiçbir resmi yazı mevcut değildir. Bununla beraber bu gözlem aletinin 19 Haziran 1936 Tam Güneş tutulması olayında kullanıldığını biliyoruz. Ayrıca zaman zaman merak gidermek amacı ile gezegenlerin ve arada sırada güneş üzerindeki lekeleri gözlemek amacı ile kullanıldığından da söz edilmekte idi. Bu nedenle rasathaneye yeni giren gençler için, bu gözlem dürbününün ne amaçla kullanılabileceği büyük sorun olmuştur. Zira hemen şehrin yakınında ve güney ufku İstanbul şehrinin ışıkları ile aydınlanmış bir gök yüzü içinde yıldız astronomisi yapmak hemen hemen imkansızdı. Şu halde bu mevcut aletin en yararlı şekilde kullanılması gerekiyordu. O yıllarda aynı sorunla karşı karşıya bulunan İstanbul Üniversitesi Astronomi Bölümü bu sorunu güneş gözlemleri yaparak halletmişti. Biz de aynı sorunu aynı şekilde halledebilirdik, fakat sorun böylece halledilmiyordu. Zira ilerideki çalışmalarımızın programının da belirgin duruma gelmesi gerekiyordu, çalışmalarımız ve yabancılarla temaslarımız sonucunda çalışma konumuz belirlendi. Bu konu Güneş idi. Bu konuyu seçişimizin başlıca üç nedeni vardı.

a. Birinci neden ekonomik idi. Bilindiği gibi yıldız astronomisi üzerinde araştırma yapabilmek için çok pahalı araçlara ve altyapıya ihtiyaç vardı. Halbuki elimizde mevcut 20 cm. açıklıklı bir dürbün, güneş gözlemleri için ideal idi. Böyle bir dürbünün teorik ayırma gücü bir yay saniyesi civarındadır. Esasen yeryüzü gözlemlerinde atmosferdeki koşullar, bir yay saniye altında gözlem yapma olanaklarını vermemektedir. Bu nedenle güneş araştırmacıları gözlem aletinin objektifini büyültme yerine atmosfer koşullarının iyi olduğu yerleri tercih etmektedirler.

b. İkinci neden ise, yapacağınız çalışmalarla Batı bilim ortamına hemen girmekti. Zira Güneş problem olarak ele alınınca, karşımıza incelenecek ve gözlenecek birçok olay çıkmaktadır.

c. Üçüncü neden ise, Kandilli Rasathanesi bulunduğu konum itibariyle, yıldız gözlemleri yapacak koşullara sahip değildi. Bilindiği gibi yıldız gözlemleri, şehir ışıklarından uzak, yüksek dağ tepelerinde kurulan rasathanelerden yapılır.

Her nekadar Güneş konu olarak seçilmiş ise de yine de yıldız çalışmalarından pek uzaklaşılmış sayılmaz. Yıldızların evrimi, içindeki fizik olayların nedenleri gibi konular astrofiziğin önemli sorunlarıdır. Bu yüzden günümüzde yıldızları değişik aletlerle gözlemek kaçınılmaz olmuştur. Fakat yıldız astronomisinin en büyük avantajlarından biri, hiç şüphesiz Güneş'in milyonlarca yıldızdan biri olması üstelik yakınlığı nedeniyle kolayca yüzeyindeki olayları gözleyebilmemizdir. Dolayısiyle güneşi incelemek diğer yıldızları incelemekten hem daha kolay ve hem de daha ucuz olmaktadır. Böylece güneş üzerinde yapılan çalışmaların sonuçlarını yıldız çalışmalarında kullanmakta mümkün olmaktadır. Ayrıca güneşin evrimi dünyamızdaki yaşam ile sıkı sıkıya ilgili olduğu da bir gerçektir. Güneş'teki plazmanın bulunduğu fizik koşulları yeryüzündeki laboratu-

varlarda yaratılması olanaksız olması bakımından astrofizik çalışmalar için önemlidir. Bütün bu ilginç sorulara cevap verebilme ve bu bilim dalında diğer ülkelerle yarış edebilme, Kandilli Rasathanesi'nde Güneş fiziğinin kurulmasına neden olmuştur.

Her ne kadar güneş çalışma programımızın temelini teşkil ediyorsa da güneş konusunda o kadar çok problem vardır ki, biz ancak bize kadar gelen ışınların çıktığı fotosfer ve bunun üzerindeki kromosfer tabakasındaki olayları gözlemeyi ve incelemesini konu olarak seçtik.

Güneş üzerindeki leke ve meşale gözlemlerine 1947 yılında başladık. Bu küre üzerindeki leke ve meşalelerin gözlemek için, rasathaneye çok önceleri satın alınmış, 307 cm. odak uzaklık ve 200 mm. açıklığındaki Zeiss ekvatoryal dürbün kullanıldı. Bu gözlem aracı vasıtasiyle güneşin elde edilen 25 cm. çapındaki izdüşümü üzerine, güneş fotosferinde mevcut leke ve meşaleler çok dikkat ve itina ile çizildi. 1947 yılından beri muntazam olarak devam eden bu gözlem sonuçları Uluslararası veri merkezlerine gönderilmekte olup, veri merkezlerinin rasatsız günleri Kandilli Rasathanesi gözlemleri ile tamamlanmaktadır.

Kromosfer gözlemlerine 1949 yılında Zeiss prizmalı spektroskopu ile başladık. Bu gözlemler daha çok güneş kenarında protüberansların konumunu ve yüksekliğini tesbitten ibaret idi. Fakat planlı döneme girilmesi ile beraber satın alınan B.Hale Ha filtresi ile 15 Aralık 1964 gününden itibaren de kromosfer üzerindeki olayları gözlemeye başladık.

Planlanan çalışma programı çerçevesinde modern rasathanelerde mevcut bazı filtrelerin alınması cihetine gidildi. Satın alınan Ca K (3933 A°) Lyot filtresi, 0.3-0.6-1.2 pass bandlara ayırabilmekte ve merkezi çizgi etrafında 0.6 A° kaydırılabilmektedir. Bu filtre, 11 cm açıklığında 165 cm odak uzaklıklı özel bir objektifle kullanılmaktadır. Filtre önüne ve arkasına konan kolimatör ve büyültme mercekleri ile kromosferin 2 ila 6 cm çapında resimlerinin alınması sağlamıştır. Bu gözlem aracının, filtre ve optik malzemesi dışında bütün mekanik düzenlemesi, yapımı ve sistemin yerleştirilmesi Kandilli Rasathanesi Atölyesi ile Güneş fiziği servisince gerçekleştirildi. Bu sistem sayesinde kromosferde manyetik alana duyarlı bölgelerin resimlerinin alınması sağlandı.

1964 yılında servise koyduğumuz Filtre ile Uluslararası standartlara uygun gözlemler yapmak için satın alınan 15 cm odak uzaklıklı ve 225 cm odak uzaklıklı mercek ile kullanılmaya başlandı. Otomatik bir fotoğraf makinası ile kromosferin resimleri çekilmeye başlandı. Bu sistem yardımı ile kromosferde gözlenen erüpsiyonların muntazam gözlemi ve gelişiminin resimleri alınabildi.

Batı dünyasındaki gelişmelere ayak uydurarak dönemin en mükemmel filtresi Zeiss (Batı Almanya) firmasına sipariş edildi. Bu filtre 0.25 A ve 0.50 gibi pass banda sahip olup merkezi çizgi etrafında 16 A° kayabilmektedir. Bu filtre sistemi de 15 cm açıklıklı ve 225 cm odak uzaklığındaki özel mercekli bir dürbün sistemine monte edildi. Fakat bu dürbün doğrudan doğruya güneşe tevcih edilmeyip, esas aynası 60 cm, tali aynası 45 cm olan düşey bir sölosta ile aydınlatıldı. Sölosta azimutal olup elektronik bir takipçinin komutları ile güneş izlenebildi. Başlangıçta sistem bütünü ile 15 m. yüksekliğindeki güneş kulesinin üst katın yerleştirildi. Böylece yere yakın bölgelerdeki atmosferik salınımların görüntü bozucu etkisinden kurtulmaya çalışıldı. Daha sonra sistem havuzlu rasat pavyonuna nakledildi. Bu sistem sayesinde kromosfer üzerindeki olayların dinamik hareketleri takip edilebildi. Aynı filtre arkasına sinematografik kamera konularak erüpsiyonların ve diğer olaylarının gelişimleri takipedilebildi.

Kromosfer içinde yer alan özellikle IR radyasyona duyarlı olayları gözlemek amacı ile He I Lyot (10830) filtresi sipariş edildi. Kandilli Rasathanesi'nin esas amacı uzun yıllara dayanan bir program çerçevesi içinde modern bir güneş fiziği yaratmak olduğu için modern alet alımları senelere taksim edilerek gerçekleştirmeye çalışıldı. Programın en son aşaması muhtelif şpektrel çizgilerle güneş atmosferini ve bu atmosferdeki olyaları incelemek idi. Bu amaçla bir spektrohelyograf yapımı için gerekli malzemelerin kısım kısım siparişine gidildi. Bu arada birçok malzeme satın alındı, fakat rasathanenin Boğaziçi Üniversitesi'ne bağlanması, bu projenin gerçeklenmesine engel oldu. Nitekim rasathanede günde ortalama 400 resim çekilirken bu sayı Üniversiteye bağlandıktan sonra her geçen gün biraz daha azaldı.

Kandilli Rasathanesi'nde elde edilen güneş resimleri üzerinde yer alan erüpsiyonlar, TÜBİTAK desteklediği bir proje kapsamında satın alınan izodensitometre aleti ile değerlendirerek, erüpsiyonların morfolojik değişimi ve enerji hesabı yapılabildi. Büyük ilgi gören bu araştırma *Solar Physics* adlı Uluslararası mecmuada yayınlandı.

Rasathanenin süratle gelişimi ve dolayısiyle birçok optik malzemenin satın alınması bunların bakımı ve hatta yeni aletlerin yapımını gündeme getirdi. Bu amaçla İngiltere'ye gönderilen arkadaşın rasathaneye gelmesi ile optik laboratuvarı kuruldu. Servisin çalışmasını sağlayacak özel bir laboratuvar inşaatına başlandı ve düzlem ayna, optik ayna yapım aletleri, optik yüzeylerin testi için in-

terforometre ve Vakum aynalama makinası satın alındı. Uzun süredir bu laboratuvarda Rasathanede mevcut aynaların aluminyumla kaplanması, ince film yüzeylerinin ve interferans filtrelerin başarı ile yapılması mümkün olmaktadır.

Güneşin yayınladığı 3.2 cm dalga boyundaki emisyonu incelemek amacı Orta Doğu Teknik Üniversitesi işbirliği ile yürütülen proje ile ilgili Radyo Teleskopun binası tamalanması ve 4 metre çapındaki fiber bir küresel anten ve bazı elektronik aletler alınmış ise de proje yürütücüsünün memleket dışına gidişi nedeni ile proje yrım kaldı. Rasathane Üniversiteye bağlandıktan sonra, duyduğu ilgi nedeni ile Prof. Dr. Yavuz Nutku proje ile ilgilendi ve büyük gayret ve özveri ile anteni pilyesi üzerine yerleştirerek hareket eder duruma getirdi. Amerika'dan hibe olarak gönderilen elektronik aletlerin gümrüklerden çekilememesi ve gerekli yatırımın tahsis edilememesi nedeni ile proje tamamlanamadı. Daha sonra Üniversite Araştırma Fonu desteği ile Üniversitenin elektronik bölümü projeyi canlandırmak istedi ise de bu işte başarı kazanılamadı.

Yer Bilimleri

Memleketimiz dünyanın sayılı deprem kuşakları üzerinde bulunması nedeniyle zaman zaman büyük mal ve can kaybına neden olan büyük ve can kaybına neden olan büyük depremler meydana gelmektedir. Bu doğa olayı karşısında çaresiz kalan insanlar, felaketin tahribatına boyun eğiyorlardı. Konunun bilimsel olarak ele alınması söz konusu bile olmuyordu. Fakat ilk olarak 1880 yılında deprem dalgalarının aletsel kaydı, deprem konusunda büyük aşamalara neden oldu. Deprem aletinin kullanılışından kısa bir süre sonra İstanbül'da 1894 yılında büyük bir deprem meydana geldi. O zamanki hükümet tarafından, tanınmış İtalyan sismoloğu Agamennon memleketimize davet edildi. Agemennon kendi icadı olan bir grup sismografla memleketimize gelerek, kurduğu sismografları iki yıl çalıştırdı. Hatta bu arada sismometreyi bazı gençlere öğretti ve Osmanlı İmparatorluğu Zelzele Servisi'ni oluşturarak bu Servis adına 1894-1895 yıllarına ve 1896 başlangıcına ait olmak üzere yaptığı bir çalışmadan da söz edilmektedir.[12] Bu açıklama bize, deprem aletinin kullanılmaya başladıktan 16 yıl sonra depremleri kaydetmek amacı ile bir istasyon kurulduğunu göstermektedir. Rasathane-i Amire'de de E.Lecoin'ın da İstanbul'da deprem kayıtları yaptığını ve bu aletlerin tahrip edildiğini biliyoruz. Kandilli Rasathanesi Bilim Tarihi Müzesi'nde E.Lecoin'ın tahribattan kurtulan aletlerin bir bölümü sergilenmektedir.

Kandilli Rasathanesi kurulurken, Fatin Hoca, memleketimin depremsel etkinliğinin fazla olduğunu göz ardı etmeyerek, memleket için önemli olan depremleri inceleme konusunu ele aldı ve Uluslararası koşullara uygun bir deprem laboratuvarı kurma çabasına girdi daha önce açıklanan deprem aletlerine ilave olarak 1948 yılında kısa peryodlu Coulomb-Grenet düşey bileşen sismografi servise sokuldu. Uzun bir devreyi müteakkip 1963 yılından itibaren tekrar hızlı bir girişime başlandı ve üç bileşenli çok duyarlı Benioff kısa peryodlu sismografları ile 1967 yılında üç bileşenli uzun peryodlu Sprengnether sismografları hizmete girdi. Böylece yurt içinde ve dışında meydana gelen zayıf şiddetteki depremleri de kaydetme olanağı elde edildi. Bu arada arazi çalışmaları için satın alınan beş takım üç bileşenli Geotech marka taşınabilir sismograflar ile deprem öncesi ve sonrası mikro depremleri kaydetme olanakları doğdu. Bu sismograflara ilaveten, 1968 yılında satın alınan Wood-Anderson Tortion Sismometresi ile depremlerin aletsel şiddetinin tayini, doğrudan doğruya bu alet yardımı ile mümkün oldu.

Kandilli Rasathanesi'nde deprem konusunda hızlı gelişme, yabancıların gözünden kaçmadı ve bu potansiyelden yararlanmak amacı ile Balkan Bölgesini içine alan bölgesel bir proje düzenlendi. UNESCO/UNDP desteği ile 1970 yılından başlamak üzere Balkan ülkelerinden, Türkiye, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan ve Yugoslavya'yı içine alan ülkelerin işbirliği ile *Balkan Bölgesi Sismisite Etüdleri Projesi* işlerlik kazandı. Bu proje kapsamı içinde Batı Anadolu'da kurulması planlanan beş sabit deprem istasyonu 1973 yılı içinde tamamlandı.

Günümüz elektronik teknolojisindeki gelişme, biliminin her dalında olduğu gibi sismoloji aletlerinde de kendini gösterdi. Rasathanedeki gelişme bu teknolojiye sıcak bakmasına neden oldu. Radyo-link sistemle çalışmakta olan arazi tipi sismograf sistemleri Marmara denizi civarına yerleştirerek mikro ve ultra-mikro depremleri kaydetme olanağı elde edildi. 1970 yılında satın alınan bu aletlerle Marmara bölgesi ile ilgili birçok değerli çalışmalar gerçekleştirildi. Esasen bu sistem çalıştırılması ve bakımı zor olmasına rağmen yetişmiş eleman sayesinde bu güçlükler giderilerek büyük insan gücü tasarrufu sağlandı. Zira Marmara civarındaki istasyonlar depremleri radyo dalgaları ile Kandilli Rasathanesi Merkez Laboratuvarına gönderiyor ve kayıtları rasathanede yapılıyordu. UNDP/UNESCO projesi kapsamında kurulan deprem istasyonlarına eklenen yeni deprem istasyonları ile deprem-

12 Francesco Vrcelli, Ciovani Agamennone: Geofisica pura e Applicata-Milano, V.XXII. 1948.

lerin önceden tahmini konusu gündeme geldi. Uluslararası kuruluşların da ele aldığı konu oldukça zor ve masraflı olmakla beraber, memleketimizin faal bir deprem kuşağı üzerinde olması konuya zorunlu eğilmemize neden oldu. Bilindiği gibi bu problemin çözümü için her şeyden evvel memleketin depremselliğinin bilinmesi gerekiyordu. Bu nedenle ilk önce lojistik nedenlerle Batı Anadolu'da 12 adet deprem istasyonunu Demirköy, Ezine, Dursunbey, Gölpazarı, Karadeniz Ereğlisi, Elmalı, Edincik, Bornova, Bucak, Altıntaş, Yerkesik ve Kavak'da kuruldu. Bu istasyonlara ilave olarak Marmara bölgesinde kurulan 9 adet radyo-link deprem istasyonu ile Batı Anadolu depremselliği tesbit edilebilecek duruma geldi. Bugün bu istasyonlar sayesinde hazırlanan Batı Anadolu Depremsellik Haritası, Batı Anadolu'daki deprem bölgeleri ile deprem olması olası bölgeler açık olarak görülmektedir. Bilim tarihimizde birer kanıt olacak bu yazıma, bu istasyonların kuruluşunda, çalıştırılmasında gerçekten büyük özveride bulunan arkadaşlarımı yad etmek isterim. Bu arkadaşlar, icabında çok az bir harcırah ile soğuk havalarda, salaş yerlerde kalarak Batı Anadolu projesinin sağlıklı yürümesini sağlamışlardır. Bilim Tarihimizin birer fedakarlar öncüleri olan bu hizmete emeği geçen arkadaşlarıma minnet ve şükranlarımı sunmak isterim. Bugün bu istasyonların tamamı, DPT katkısı ile birer modern binaya kavuşmuşlardır.

Yabancı ülke bilim adamları Kandilli Rasathanesi ülke bilim adamları Kandilli Rasathanesi ile işbirliğine girme çabalarına rağmen, biz İngiltere Edinburg Jeoloji Bilimler Enstitüsü ile yakın bir işbirliğine girdik. Bu işbirliğinde İngilizleri seçmekte ne kadar isabet ettiğimiz takib eden yıllarda su üstüne çıktı. İngiliz bilim adamları rasathaneye bilimsel, teknik ve malzeme yardımında bulunarak rasathanenin deprem konusunda Batıda isminden sık sık söz edilen bir ülke durumuna gelmesini sağladılar. Bu işbirliği kurulacak Orta ve Orta Anadolu deprem istasyonlarında çalışacak Türk tipi deprem aletinin gelişimini sağladı.

Doğu Akdeniz bölgesi deprem etkinliğini bir radyo-link deprem istasyonu kuruldu ve bölgeye ait depremle Lefkoşa meteoroloji istasyonunda kaydedilmeye başlandı. Kaydedilen depremleri içeren bir katalog Kandilli Rasathanesi tarafından hazırlanarak, KKTC adına yabancı ülkelere gönderildi ve çok büyük ilgi gördü.

Türkiye Deprem Şebekesinin gerçekleştirilmesi bize neler kazandıracaktır?

a. Yurdumuzun deprem etkinliği, büyük yatırımların daha bilimsel ve bilinçli ele alınması yanında tehlikesiz yerleşim alanlarının belirlenmesini sağlayacaktır.

b. Etkin olan veya aniden etkinlik kazanacak bölgelerde yapılacak incelemeler, depremlerin önceden haber verilmesinde gerekli olan bilimsel ve istatistik özellikleri ortaya koyacaktır.

c. Bilindiği gibi depremin başlangıcından takriben en fazla 15-20 saniye içinde her şey olup bitmektedir. Böyle olaylarda deprem bölgesine yeterli yardımın süratle intikali, deprem sonrası en önemli sorundur. Bu aşamada büyük can kaybı meydana geldiği bir gerçektir. Bu önemli sorun depremin şiddeti ve yerinin tam saptanması koşulunu öngörür. Böylece bölgeye yetişecek yardım ekibi can kaybının asgariye indirecektir. Bu da memleket çapında deprem şebekesinin kurulması ile mümkün olur. Kandilli Rasathanesi Türkiye Deprem Şebekesini kuran ilk ulusal kuruluştur.

Yer manyetik alanının yeryüzündeki dağılımı, şiddetinde görülen ani ve seküler değişimlerini incelemek amacı ile kurulan jeomagnetik istasyonlardan biri Kandilli Rasathanesi jeomanyetik istasyonudur. Yeryüzünde daimi ve geçici olmak üzere takriben 150 jeomagnetik istasyon çalışmaktadır. Bu istasyonlar Uluslararası işbirliği çerçevesinde günün her anına ait manyetik faaliyeti kaydeder, inceler ve bilimsel bir analizden geçirerek sonuçları ilgili Uluslararası kuruluşlara gönderir.

1966-1969 yılları arasında satın alınan Çift Helmholtz bobinli proton magnetometresi ve 1971 yılında itibaren devamlı servise sokulmuştur. Böylece manyetik alanın toplam, yatay ve düşey bileşenlerinin mutlak değerlerini ölçmek ve ayrıca toplam alanı kaydetme olanağı sağlanmıştır. Jeomagneti Servisi ancak 1947 yılından itibaren Batı anlamında gözlemlere başlamış olup, bugün Master istasyon olarak uluslararası rasathaneler arasında yerini almıştır.

İ.T.Ü. işbirliği ile kurulan paleomagnetizma laboratuvarında jeolojik dönemlerde volkanik kayaçların soğumasiyle kazandıkları manyetik alan ve sellerin sürüklediği manyetik özelliğe sahip mineral tozları çökelirken yönelttikleri manyetik kutup yönü tayin edilmekte dolayısiyle memleketimizin jeolojik dönemler boyunca yaptığı hareket ortaya konulmaktadır. Rasathane Üniversiteye bağladıktan sonra, Üniversitenin Araştırma Fonu'ndan sağlanan, arazi çalışmaları desteği ile aynı laboratuvarda Arkeometri konusunda çalışmalar yapılmaya başlandı. Bu çalışmadan amaç, arkeolojik dönemlerde inşa edilen keramik ve tuğla fırınlarında kullanılan mineral içerikli malzemenin manyetik özelliği incelenerek dönemin yaşını tayin etmektir. Arkeomanyetik çalışma grubu 1988 yılından itibaren memleket düzeyinde yerli ve yabancı bilim adamları tarafından yapılan arkeolojik ka-

zılarda ortaya çıkan malzemeleri inceleyerek arkeolojik yaş tayininde arkeologlara yardımcı olmuştur.

Rasathane Çalışmaları Memleketimize Neler Getirdi?

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, medrese eğitimi görmüş aslında tam anlamı ile batı düşünceli Fatin Hoca tarafından, kurulduğu günden beri Üniversitelerimizde ders konusu bile olmayan doğa bilimleri ile ilgili konular, çalışma konusu olarak seçilmiştir. Üniversitelerimizde ve hatta Ulusal Kuruluşlarımızda meteoroloji konuları ele alınmazken, Kandilli Rasathanesi'nde meteoroloji ve osinografi ile ilgili, uluslararası ilişkiler çerçevesinde, gözlemler yapılıyordu. Ancak rasathanenin ısrarlı girişimleri üzerine Meteoroloji Genel Müdürlüğü'nün kurulması ile planlanan çalışma ortamına dönüldü. Bilindiği gibi yıllar sonra meteoroloji ve osinografi Üniversitelerimize ders konusu olarak girdi.

Sismoloji konusu da ilk defa Kandilli Rasathanesi'nde ele alındı. Görevi olmamakla beraber Türkiye Deprem Şebekesini kurdu ve çalıştırdı. Bilindiği gibi ancak 1950'li yıllarda deprem konusu Üniversitelerimizde ele alınabildi. Buna rağmen bugün dahi Kandilli Rasathanesi memleketimizin ve hatta bölgemizin en modern deprem ağına sahip bulunmaktadır.

1937 yılında başlanan ve 1947 yılından itibaren sürekli faaliyete geçen jeomagnetik çalışmalar da Üniversitelerimizde ancak 1954 yılından sonra ancak ders konusu olarak ele alındı. Halen memleketimizde standart ölçülerde gözlem ve kayıt yapan yegane kuruluş Kandilli Rasathanesi'dir.

Eskiden beri astronomi okullarımızın ders konuları arasında yer almış ise de astronomi rasathanesi kurulması sorunu ilk defa Kandilli Rasathanesi tarafından ele alınmıştır. Bilindiği gibi Üniversite reformunu takiben astronomi konuları İstanbul Üniversitesi'nde ele alındı ve bu çalışmalar kapsamında bir dürbün satın alındı. Planlı dönemi takiben güneş fiziği konusunda, batı benzerleri gibi gözlem yapacak modern bir gözlem laboratuvarı Kandilli Rasathanesi tarafından gerçekleştirildi.

Kurulduğu günden beri rasathanenin ele aldığı en önemli problemlerden biri zaman idi. Rasathane, 15-20 yıl önceye kadar en modern zaman ölçü ve gözlem aletlerine sahip yegane kuruluş idi. Bununla beraber maalesef bu konuda büyük aşama yapılamadı. Bunun başlıca nedeni rasathanenin, konusunda dünyadaki baş döndürücü teknolojik gelişmeyi takip etmesidir. Bu yalnız Kandilli Rasathanesi'ne özel bir olay değildi, zira dünya üzerinde birçok rasathane Kandilli Rasathanesi durumunda idi ve hatta zaman konusunu bırakmak zorunda kaldılar.

Türkiye Yerçekim ivmesi gözlemleri ilk defa Kandilli Rasathanesi'nde gerçekleştirildi ve yapılan çalışmalar uluslararası nitelik kazandı.

Kandilli Rasathanesi kurulduğu günden beri, vatandaşların doğa olaylarına ilgisini çekmek amacı ile zaman zaman gazetelerde açıklamalarda bulunuyordu, daha sonraki yıllarda bu açıklamalar radyo ve televizyon aracılığı ile yapılmaya çalışıldı. Özellikle İlk ve Ortaöğretim öğrencileri için Kandilli Rasathanesi bilgi alabilecekleri ve çalışmaları yakından görecekleri bir laboratuvar idi. Gençlerin deprem konusuna çok önem vermelerini göz önüne alan rasathane yönetimi gençlerin yararlanabileceği deprem konulu bir el kitapçığı da yayınlamıştır.

Bir devlet rasathanesi olan Kandilli Rasathanesi vatandaşlarımızı çok yakından ilgilendiren konulara da eğilmeyi bir görev bilmiştir. Bilindiği gibi 1978 yılından önce, dini günlerimiz ve bayramlarımız Türkiye dışındaki ülkelerin dini ve bayram günleri intibak etmiyordu. Bu konuyu Diyanet İşleri Başkanlığı ile ele alarak, dini günleri tesbit etmek amacı ile İslam ülkelerinin iştiraki İstanbul'da Rüyet-i Hilâl toplantısı yapıldı. Konuyu bilimsel olarak ele alan Kandilli Rasathanesi yetkilileri, müşterek kullanılacak bir takvim hazırlanmasını sağladı.

Kandilli Rasathanesi'nde Fatin Hoca tarafından büyük itina ile toplanmış elyazması kitaplar ve Fatin Hoca ve tarafımdan toplanan Ortaçağ İslam astronomisi ile ilgili aletler tasnif edildi. Kitaplar kataloglanarak Boğaziçi Üniversitesi Rektörlüğüne teslim edildi. Türkiye'de belki de ilk defa rasathanedeki aletler, Boğaziçi Üniversitesi Sergi salonunda üç ay süre ile sergilendi ve sergiyle ilgili olmak üzere Astronomi Hazineleri adında bir kitap da yayınlandı.[13]

Bu dönemin en mutlu olayı zamanın Cumhurbaşkanı Sayın Fahri Korutürk'ün sayın eşiyle birlikte rasathaneyi ziyaretleri olmuştur. Büyük dikkatle rasathaneyi gezen ve sorduğu suallerle arkadaşları onurlandıran sayın Cumhurbaşkanımız iltifat ve teşvik edici sözlerden sonra rasathaneden ayrıldılar. Rasathane hakkında iyi intibaları ziyaret ettiği Denizcilik Okulu'nda yaptığı konuşmada da dile getirdiğini öğrendik.

13 Değişen bir dönemin değerlerinin tesbiti gerektiğini iyi bilen Fatin Hoca dünya çapında önemli bir yazma kolleksiyonu toplamıştır. Yüzlerce yazmadan oluşan bu eserlerde tasnif edilmiş ve yayınlanmıştır. Bkz. M.Dizer: Kandilli Rasathanesi (1868 1988) Yazma Eserler Kataloğu Boğaziçi Üniv. Yay., 182 sf. İstanbul 1989. Ayrıca son derece nadir ve kıymetli aletlerden oluşan bu kolleksiyon önce tesbit edilmiş, tek tek resimleri çekilmiş ve ilgili bilgiler yayınlanmıştır. Mkz. M.Dizer: Astronomi Hazineleri, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, No: 4, 42 sf. 24 resim. İstanbul 1986.

MÜBADELE DOSYASI

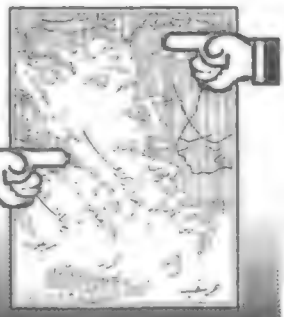

MÜBADELE HAZIRLIKLARI

Ahali mübadelesi hakkında dünkü nüshamızda neşrettiğimiz talimatname, bu hususta mevcud endişeleri bir dereceye kadar tatmin edecektir. Talimatname hükümetin meseleyi ehemmiyetle telakki ettiğini, mübadelenin iyi bir surette cereyan etmesi için vasi' teşkilat vücuda getirmeye ve devlet hazinesinden pekçok masraflar etmeye hazırlandığını göstermektedir.

Esasları kurulan teşkilat makinasının derece-i kıymeti bittabi ancak faaliyete başladıktan sonra belli olacaktır. Fakat talimatnamede tasvir edilen makina, yapılması icab eden vazifelerle mukayese edilince insan tam bir itminan hissi gelemiyor. Nakliyatın tatbikatına başlıca işlerin beynelmilel Salib-i Ahmer ve Hilal-i Ahmer teşkilat tarfından görülmesi icab ettiği halde talimatnamede bu teşkilatın rolü gösterilmiyor ve tatbikata ait bütün işlerin tali komisyonlardaki hükümet memurları tarafından görüleceği zannı husule getiriliyor. Bu müşkil işte Hilal-i Ahmer teşkilatından ve onun vasıtasıvla beynelmilel Salib-i Ahmer'den azami derecede istifade etmezsek çok aldanırız. Hükümet memurlarından mürekkeb bir komisyonun nüfuz edemeyeceği yerlere Hilal-i Ahmer ve Salib-i Ahmer bayrakları sokulabilir. Bu teşkilatın haiz olduğu hususi kuvvet ve salahiyetler mübadelede çok işimize yarar. Sonra diğer harici muavenetlere karşı da müstağni davranmamalıyız. Yunan mültecilerine vasi' mikyasta yardım eden Amerika Hilal-i Ahmer'inin, aynı mülteciler için altı milyon ingiliz lirası mikdarında bir istikrazı tasvib eden Cemiyet-i Akvam'ın yardımını daha ibtidâdan istemeliyiz.

Yapılacak iş muhacirlerin Makedonya'da ve Adalar'daki yurtlarından hareket etmeleriyle başlar. Daha orada muhacirlerimizi beynelmilel teşkilat himayesi altına koyabilmek, Yunan tazyikini azaltmak ve emvâl-i menkulelerinden, bilhassa istihsal vasıtalarından azami mikdarı beraber almalarını temin etmek demektir. Nakliye vasıtalarının tedariki, yollarda iaşenin ve sıhhatin temini gibi hususlarda da kısmen beynelmilel teşkilatın, kısmen Hilal-i Ahmer'in faaliyetine mutlak surette muhtacız.

Nakliye işi hadd-i zatında zordur. Bunu hadd-i asgariye indirmek için muhacirlerin irkâb limanlarında hangi havaliye gideceği ibtidadan tayyün eder ve muhacir vapurla oraya en yakın kabul kapısına çıkarılır.

Bu tasnife göre memleket dahilinde de mükemmel bir hazırlık lazımdır. Bizce iskân işlerini idare etmek üzere daha şimdiden kuvvetli ve muktedir zevâttan mürekkeb bir heyet teşkil edilmesi ve talimatnamenin tatbikatına taalluk eden bütün müracaatlara bu heyetin merci olması pek münasip olur. Talimatnamede gayr-i vâzıh cihetler çoktur. Tereddüd eden mahalli heyetlerin bunu

vekâletlerden sorması lazım gelirse çok zaman zayi olur. Sırf bu işlerle vazifedar bir heyetle seri surette muhabere edebilmek imkânının mevcud olması mutlaka lazımdır. Mesela talimatnamede sari hastalıklara musab olanların adem-i kabulü yolunda bir fıkra vardır. Talimatname nokta-i nazarından sari hastalıklar nedir? Bu cihet vâzıh bulunmadığı için talimatı harfiyen tatbike kalkışacak bir mahalli heyetin pekçok felaketler tevlid etmesine imkân vardır. Muhacirlerin geçirdikleri felaketler, yollarda izdiham, hastalık istidadları peyda etmiş olabilir. Muvakkat bir sâri hastalığa tutulanları ne yapacağız? Aileleri efradından ayırarak Yunanistan'a mı iade edeceğiz? Filhakika âdi muhacirlerin kabulü sırasında Amerika gibi hükümetler muhacirleri bir sari hastalık muayenesinden geçirir, fakat mübadelenin ihdas edeceği vaziyet büsbütün başkadır. Hastaların iadesi değil, karantina altına alınarak tedavisi esbâbını hazırlamak lazımdır. Vâsi' salahiyete ve her nevi techizata malik bir iskân heyetinin daha ibtidadan bu gibi tabii ihtimallere hazırlanması icab eder.

Sonra iskân edilecek nüfus hakkında bilhassa memleketin ihtiyaçları nokta-i nazarından şimdiden tedkikata, hiç olmazsa tahminata girişmek, iskân planını ona göre yapmak icab eder. Gelecek nüfus içinde Dramalı, Kavalalı mükemmel tütüncüler var, Samsun havalisi bunlar seve seve kucağını açacaktır. Bağcıları, bahçıvanları, ipekçileri İzmir ve Bursa havalisinde yerleştirmeye müsaid vâsi' hali sahalar, metrûk kasabalar, köyler mevcuddur. Mühim bir servet merkezi olan Marmara adaları, Marmara sahillerinin mühim bir kısmı ve bu sahillerin gerileri bomboş gibidir.

Memleketin en mühim istihsal sahalarından biri zeytinciliktir. Bu sanat adeta Rumların inhisarı altında idi. Zeytin yetiştiren zengin topraklar, mükemmel yağ fabrikaları, Ayvalık gibi mamur kasabalar nüfusundan adeta âridir. Bu gibi yerlere alelade muhacir iskânı fena neticeler vermiştir. Muhacirler fena halde ziyankârlık etmişler, memleketin en kıymetli bir servet menbaı olan zeytin ağaçlarını, koca yağ fıçılarını, fabrika tetimmelerini sadece odun diye yakmışlar. Buralara mesul bir say unsuru diye mutlaka Adalıları iskân etmek, zeytincilikten anlamayan Rumeli muhacirlerine ancak ikinci derecede bir mevki vermek icab eder.

Fakat bu sınıf müstahsillerden başka birçok küçük sanatkârlar, peynirci, yağcı, çoban gibi adamlar gelecektir. Bunlara memleketin her tarafında şiddetle ihtiyaç vardır. Mesul bir iskân heyetinin bu ihtiyacı ibtidadan her taraftan tahkik etmesi ve sanatkâr sınıfını ihtiyaç olan yerlere dağıtması icab eder.

Ortada mevzuubahis olan mesele yalnız mübadeleden ibaret değildir. Mübadeleye tâbi olan Türklerin bugünkü hali bizi şiddetle alakadâr etmelidir. Makeddonya'dan gelen mektuplar Yunan vahşetinin sulhten sonra son dereceleri bulduğunu göstermektedir. Evlerinin her odasına Yunan mültecileri yerleştirilen, koca bir aile halkı bir tek odaya tıkılan, kısmen sokaklara atılan, varları yokları alınan ukuddan men' edilen, mülklerinin icarını tahsil etmelerine müsaade olunmayan, hergün her türlü hakaret ve tecavüzlere uğrayan Türk ahalinin mesaibini tehvin için şiddetli teşebbüslerde bulunmamız ve mukabele tedbirleri düşünmemiz lâzımdır. Buradaki Rumlar müreffeh surette yaşarken, borsada delice spekülasyonlar yapıp iktisadi hayatımızı istedikleri gibi baltalamak imkânını haiz bulunurken, Makedonya Türklerinin böyle bir vaziyette bulunması tahammül edilecek birşey değildir. Biz burada 10 Temmuz, sulh bayramlarını kurban bayramı ile birlikte tes'id ederken, Makedonya Türkleri kurbanlık koyun vaziyetine inmişlerdir. Devletlerin Selanik'te ve Makedonya'nın sair yerlerinde mümessilleri vardır. Bu halleri görüyorlar. Rumlara ait en küçük birşeyde yaygaralar koparırken yüzlerce Makedonya Türkünün elemlerine tamamiyle lakayd kalmalarının memleketimizde pek feci' bir tesir bıraktığını bilmeleri lazımdır.

Gelecek adamların maddi hukukunu da düşünmek icab eder. Bunun için bilhassa İstanbul'da yapılacak şeyler vardır. Mübadeleye tâbi emlâk ne kadar çok olursa Rumeli'deki Türk emlakine mukabil elde o kadar fazla birşey bulunmuş olur. Bugün İstanbul'da mukayyed olmadığı halde nasılsa buraya gelen birçok Rumlar, İstanbul nüfusuna kaydolunarak kendilerini ve emlâklerini mübadeleden kurtarmaya çalışmaktadırlar. Son sene zarfında yapılan kayıt muameleleri mübadele esnasında hükümsüz addolunmalı ve birkaç lira mukabilinde bu muameleleri yapan mahalle muhtarları vesair adamlar şiddetli cezalara çarpılmalıdır. Muvazaa suretiyle Rum emlâk ve menafiine siper olanlar da şiddetli muameleler görmeli ve muvazaa muamelelerini hükümsüz bırakacak tedbirler ittihaz olunmalıdır.

Yunanistan mübadele işinde hüsn-i niyetle hareket etmiyor. Sessiz bir say unsuru olan Türkleri muhafaza etmeye, Rumları Anadolu'ya iade ederek münasib bir fırsatta eski sergüzeştlerini tazelemeye can atıyor. Yunanistan'ın bu gibi manevralarına karşı müteyakkız bulunmalı ve Anadolu'dan kaçan hainleri müftün filan gibi mevkilere geçirerek çevirdiği fırıldaklara karşı mukabil tedbirlerimizi ittihaz etmeliyiz.

Her işte en büyük faaliyet unsuru o işe herhangi bir suretle en yakın olanlardır. Hükümeti, matbuatı, efkâr-ı umumiyeyi harekete getirir.

Mübadele meselesiyle meşgul olan bir Makedonyalılar Cemiyeti vardır. Bu cemiyet bugün matbuat mümessillerinin ve birçok hâiz-i nüfuz zevatın iştirakiyle büyük bir içtima akdedecektir. İçtimadan müsmir neticeler çıkmasını ve cemiyetin mübadelenin ikmâline kadar mütemadi ve canlı bir faaliyet halinde kalmasını temenni ederiz. Gelen muhacirler hükümet muavenetinden başka bir tarzda bir hususi muavenet ve faaliyete çok muhtaç bulunacaklardır. Makedonyalılar Cemiyeti'nin mevcud ihtiyaçlara göre esaslı tenvir ve yardım faaliyetlerine girişmesi hem hükümetin vazifesini teshil, hem de muhacirlerin vaziyetini ıslah edebilir.

Ahmet Emin (Yalman),
Vatan, 2 Ağustos 1923

MÜBADELE İMTİHANI

Sulhün imza edileceği güne kadar işin hep tatlı tarafından bahsetmeyi tercih ederdik. Fakat ortada bir dakika bile kaybedilmesine gayr-i müsâid müstacel bir mesele var. Sulh imza edilir edilmez mübadele mukavelesi mer'iyet kesb edecek ve hemen tatbikine başlanacak. Bu tatbikat için acaba hazır mıyız? Efkâr-ı umumiyenin şayan-ı şükrân bir alâka ile kendi kendine sorduğu bu suali, gazetelerin de sık sık tekrar etmesi ve cevabını araması bir vazifesidir.

Hissimizde yanılmış olmayı çok isteriz, fakat hükümetin ve memleketin mübadele için hazırlamış olduğuna katiyen kani değiliz. "Niçin şimdiye kadar hazırlıklar yapılmadı?", "Memleketin umumi kuvvetleri niçin bu nokta-i nazardan seferber hale vaz' edilmedi?" diye gürültüler etmenin amelî bir kıymeti yoktur. Bu mühim meseledeki ihmalden hükümet, efkâr-ı umumiye, matbuat hep derece derece mesuldür. Hükümet makinaları bazılarımızın zannettiği gibi zâtü'l-hareke bir mahiyeti hâiz değildir. Faaliyete gelerek bir işe iyice sarılmaları için mutlaka efkâr-ı umumiyenin alâka ve tazyikini hissetmeleri lazımdır. Bu meselede hükümetimize atfedilecek başlıca kabahat, mübadele meselesini ara sıra düşünür gibi göründüğü halde esaslı bir surette düşünmemiş olmasıdır.

Mazideki ihmalden kim mesul olursa olsun, şimdi iş, bütün kuvvetimizle meseleye sarılmaktadır. Mübadele meselesi, memleketimiz için hakiki bir hayat meselesidir. Mütevâli harpler husule getirdiği vahîm nüfus boşluklarından sonra memlekette o kadar az insan kalmıştır ki bu insanların herbiri demir gibi bir azim sahibi bile olsa, hiçbir emeğin fevt olmamasına ve mükemmel teşkilatla çalışmasına imkân da bulunsa bu kadar vâsi' arazide bu mikdar insanla umrân ve terakki temin edilemez. Memleketin ahalisi bu mikdarda bulunursa seviye-i maişet ve ihtiyaçları da düşkün kalmaya mahkûmdur.

Cahil bir adam bu noktayı kolay kolay anlayamaz. Bir yerde ne kadar az nüfus olursa memleketin servet menbalarından herkese o nisbette fazla hisse düşeceğine kaildir. Hemen gıda, libas ve saire diye kullanılabilecek surette tabiat âleminde hazır mevcud ve mikdarca ma'dud eşyadan ibaret olsaydı, bu nazariye doğru olurdu. Fakat öyle değildir, tabiatın sabit veya câmid servetlerini kabil-i istifade bir hale koymak için insan sa'yine lüzum vardır. Ne kadar çok insan bu maksad için teşrik-i mesai ederse çalışanlardan herbirine o kadar fazla hisse düşer ve umumi hayat da o nisbette umran ve terakki yüzü görür. Bunun en sarih delili, nüfusu kesîf Avrupa ve Amerika memleketlerinde hayat ve maişet seviyesinin nüfusu az yerlerden çok yüksek olmasıdır. Harice muhaceret ekseriyetle nüfusu çok olan memleketlerden değil, nüfusu az olan memleketlerden vuku bulur. Garbi Avrupa memleketlerinin nüfusu az iken Amerika'ya her sene yüzbinlerce muhacir gönderdikleri halde nüfus kesâfeti artıktan ve taksim-i a'mâl tekemmül ettikten sonra muhaceret ihtiyâcı mündefi' olmuştur.

Bizim için meselenin müşkil cihet şuradadır: Biz henüz inkişâf ve tazzuv halindeyiz. Nüfusa çok muhtaç olmakla beraber külli mikdarda yabancı nüfusu birdenbire temsil edecek bir vaziyette değiliz. Amerika, Kanada, Cenubi Amerika gibi nüfusa muhtaç memleketlerde yapılan muhaceret tecrübelerini aynen tekrar edemeyiz. Çünkü bizde kolay kolay yabancıları temsile mâni' muhtelif içtimâî engeller vardır. Bu takdirde biz ancak Türk nüfusu küllî mikdarda aramıza kabul edebiliriz. Memleketimize hicret edebilecek Türk nüfusu ise pek mahdûddur. Rusya'nın vâsi' Türk nüfusu hazineleri bize kapalı gibidir. Geriye yalnız Rumeli Türkleri kalır. Bunlardan tek bir neferi bile feda etmemiz ve Rus Muharebesiyle Balkan Muharebesinden sonra olduğu gibi kayıtsızca muhacirlerin hayatlarıyla oynamamız câiz değildir. Memleketin en mamur kısımlarında boş kasabalar, köyler vardır. Gelecek muhacirleri

istidad ve ihtisaslarına göre büyük bir itina ile bu boş yerlere yerleştirmek lazımdır.

Mübadeleye tabi olarak gelecek muhacirleri iyi bir surette yerleştirmekte diğer bir menfaatimiz vardır. Bu hususta muvaffakıyet gösterirsek mübâdeleye tabi olmayan Rumeli Türklerini muhacerete teşvik ve teşci etmiş oluruz. Bizim için gaye-i emel, Garbi Trakya dahil olduğu halde Yugoslavya'da mevcud Türkleri kâmilen memleket dahiline almaktır. Ancak bu sayede bir dereceye kadar nüfus kesafeti peydâ edebiliriz. Mübadele suretiyle gelenler, evvelce emsali görüldüğü üzere perişan olursa diğer Balkan Türklerini memlekete celb için elimizde hiçbir kuvvet mevcud olmaz. Memleketimizde nüfus itibariyle kesâfet; binnetice umran, servet ve terakki peydâ etmek fırsatını kaçırmış olur.

Mübadeleye tâbi nüfusun iyice yerleştirilmesi için hatırımıza şu tedbirler geliyor:

1-Vâsi' teşkilat işleriyle iştigal kabiliyeti olduğunu isbat eden en muktedir erkân-ı harblerimizden birinin riyâseti altında memleketi iyice tanıyan muktedir bir idare memuru, muhacir iskânıyla iştigal etmiş bir zat ve bir Hilâl-i Ahmer mümessilinin vâsi' iskân seferberliğini idare ile doğrudan doğruya tavzif edilmesi (meselâ Kâzım Karabekir Paşa veya Refet Paşa, İzmir Valisi Mustafa Abdülhak Bey, sabık Muhacirîn Müdir-i Umumîsi Şükrü Kaya Bey, Doktor Celâl Muhtar Bey).

2-Ecnebi muavenet teşkilatının yardımına karşı istiğnâ gösterilmeyerek bilakis bu yardıma her suretle ihtiyaç olduğunun bildirilmesi ve ecnebi teşkilatın yardıma çağrılması.

3-Mükemmel bir surette iş görübildiğini her fırsatta isbat eden Hilâl-i Ahmer teşkilâtından azami derecede istifade edilmesi.

4-Tütüncü, çiftçi, bağcı, zeytinci, bahçıvan, küçük sanatkâr, tüccar tarzında gelecek muhacirlerden tesbiti ile muhacirlerin daha ibtidadan istidad ve ihtisasa göre iskânı.

5-Memleketin bütün vesaitinin bu maksad için seferber hale konulması ve gelecek nüfusa ne dereceye kadar ihtiyacımız olduğunun halka tefhimi ile muhacirlere hüsn-i kabul ve muavenet göstermelerinin temini.

6-Gelecek muhacirlerden kendi hesaplarına istikbal itibariyle pek çok istifade edilecek olan şimendifer kumpanyalarının iskân nakliyatını meccânen icrâ etmelerinin ve bu işe her suretle yardım etmelerinin temini.

7-Taksitler hükümetin kefaleti altında ve hükümet vesaitiyle tahsil ve muntazaman tediye edilmek şartıyla muhacirlere kabil-i nakl ev, ziraat eşyası, diğer istihsâle yarayan eşya ve hayvanları taksitle tedarik için hükümet tarafından bir an evvel ticaret mümessilleriyle müzakereye girişilesi.

Mübadele işinin idaresi, memleket için haiz olduğu hayati ehemmiyetten kat'-ı nazar, gerek hariç nazarında ve gerek kendi nazarımızdan mühim bir imtihan teşkil edecektir. Sulhten sonra tâbi olacağımız bu ilk imtihan azami derecede muvaffak olmak için elden gelen herşeyi yapmalıyız.

Ahmet Emin (Yalman),
Vatan, *21 Temmuz 1923*

Ahmet Demirel
Birinci Meclis'te Muhalefet (İkinci Grup)

Birinci TBMM'de siyasî mücadele, her ikisi de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adını arkasına alan iki grup, iktidar ve muhalefet grupları arasında cereyan etti. İkinci Grup, kişi tahakkümüne karşı çıkma, meclis egemenliğini öne çıkarma temelinde bir muhalefet yürütüyordu ve kanuna dayalı bir yönetim kurulmasını ilke edinmişti. Ahmet Demirel'in araştırması, Türkiye Cumhuriyeti siyasî tarihinin bu ilk veya "erken" dönemi üzerine çok geniş kapsamlı bir kaynaktır.

İLETİŞİM YAYINLARI
Klodfarer Cad. İletişim Han No. 7 34400 Cağaloğlu İstanbul Tel.516 22 60 • Fax: 516 12 58

KİTABİYAT

Siyasi İslâm ve Pan-İslâmizm

MEHMET TEKİN

Mümtaz'er Türköne, "Sahasında en iyi İslâm uzmanları yetiştiren devletlerin aynı zamanda geniş ölçekli müslüman sömürgelere sahip devletler olması, bir tesadüf değildir." (Takdim, s. 7) derken, haklıdır. İşaret edilmesi gereken nokta şurasıdır ki, Batılı devletler, sömürgeci politikalarını belirlerken, "uzman desteği"nden yararlanmış, bilim adamlarını, sömürgeleştirme hareketinin "keşif kolu" olarak kullanmışlardır. Bu "keşif kolu"nda görev alan araştırıcıların önünde, çözülmesi ve aşılması gereken en büyük engel, "İslâmiyet" olmuştur: çünkü, "İslâmiyet", sömürgeleştirme masasında yer alan coğrafyanın besleyici kaynağı, kim ne derse desin, "muazzam" bekçisi olmuştur. Bu "muazzam" güce rağmen, talih müslümanlara küsmüşse, sebebi, başka mecralarda değil, kendimizde, bilgisizliğimizde aramalıyız: O, bilgisizliğimizdir ki, hem kendimizi anlamamızı, kendimize dönmemizi engellemiş, hem de, donanımlı ama o ölçüde "musallat" bir güç olan Batı'yı tanımamızı geciktirmiştir. Oysa "Batının bize fark atması" diyor Edward Said, "bizler onların kültürünü incelemeyi aklımızdan bile geçirmezken, onların kalkıp bizim kültürümüzü inceledikleri dönemlerde olmuştur."[1]

Batılı bilim adamları, biraz da misyonerliğin insanîleştirdiği(!) bir anlayışla İslâm engelini aşmayı plânlarlarken, ister istemez, "İslâm, Batı için bir tehdit oluşturuyor mu?" sorusuna takılırlar. Onlar, bir yandan sömürgeleştirme stratejisini hazırlarlar, bir yandan da, söz konusu sorunun cevabını araştırırlar.

Bu araştırma, tabiî olarak, İslâmın siyasî ve ideolojik ifadesi olan "Pan-İslâmizm"i gündeme getirecektir.

M.Türköne ile Ümit Özdağ'ın derleyip çevirdikleri makalelerle şekillenen kitap, Pan-İslâmizm'i, çeşitli cepheleriyle okuyucuya tanıtmaktadır. Kitapta, konuyla ilgilenen Batılı uzmanların, çeşitli zamanlarda kaleme aldıkları toplam sekiz makale yer almaktadır. Derlemenin başında, M.Türköne tarafından kaleme alınmış aydınlatıcı bir "Takdim" yazısı (7-14 s.) bulunmaktadır. Türköne, "Takdim" de, bir bakıma, işin muhasebesini yapmakta, Pan-İslâmizm hakkında ileri sürülmüş bazı yargıların yanlışlığına, temelsizliğine dikkat çekmektedir. Bu yargılardan biri, kapsamı ve hedefi dikkate alındığında, belki de en önemlisi, "Şia" uzmanı Browne'inkidir:

"Pan-İslâm kavramının İslâm toplumlarının dillerinde karşılığı yoktur. Bu sebeple düşüncenin Avrupalılar tarafından geliştirildiği ve müslümanların onlardan aktardığı su götürmez bir gerçektir." (s.10)

Browne, bu görüşleri 1904 yılında, yani Pan-İslâmizm konusunda (Doğu'da ve Batı'da) epeyi mesafenin alındığı bir vakitte söyler. Türköne, burada yatan tavrı, haklı olarak "Avrupa-merkezci megalomaninin yerleşmiş bir saplantı(sı)" diye niteler ve meseleye şöyle açıklık getirir:

"Türklerin modern bir fikir olan İslâm dayanışmasını ifade etmek için buldukları kelime "İttihâd-ı İslâm"dır. Arapça'da kelimenin karşılığı olarak "İttihâdü'l müslimîn" kelimesi kullanılmıştır. Bu düşüncenin ilk mübeşşirleri Türklerdir. 1868 yılından itibaren yoğun bir şekilde "İttihâd-ı İslâm" başlığı altında giriştikleri tartışmalarda, yazdıkları makalelerde ve kitaplarda (meselâ Esad Efendi'nin 1873 tarihli *İttihâd-ı İslâm* kitabı) düşünceyi canlı bir şekilde oluşturmuşlar ve müslümanların gündeminin baş köşesine yerleştirmişlerdir." (s. 11)

İşin bu noktasında şunu söyleyelim ki, Türköne, meseleye "vâkıf" bir araştırıcıdır ve daha önce hazırladığı değerli bir çalışmanın[2] verdiği güvenle konuşmaktadır. Söz

1 "Edward Said'le Söyleşi", çev. L.Göktaş, İzlenim, nr. 6, Haziran 1993.

2 M.Türköne, **İslâmcılığın Doğuşu**, İletişim Yay., İst. 1991, 346 s. Türköne'nin bu değerli çalışmasının "sükûtla" geçilmesi, üzücü; üzücü ve düşündürücü... İslâmcılar, anladık, "modernité" ile meşguller. Ya tarihçile-

konusu çalışmanın yanıbaşına, Pan-İslâmizm hakkında kaleme alınmış ve neredeyse bu alanın klâsiği haline gelmiş makaleleri de eklemesi, takdire değer.

Pan-İslâmizm Dosyası

Kitapta yer alan ve "Pan-İslâmizm" başlığını taşıyan ilk makale, C.H.Becker tarafından 1904'de kaleme alınmıştır. Becker, Browne'in, "Pan-İslâmizm" hakkındaki "hiçbir şey" yahut "*Times*'ın Viyana muhabiri tarafından keşfedilmiş boş bir hayal" (s. 17) gibi yargılarının tutarsızlığına dikkat çeker ve buna karşılık, Pan-İslâmizm'i, modern İslâmın "ana akımı" olarak gören C.Nallino'nun görüşlerine yer vererek, konuyu değerlendirmeye çalışır. O, Pan-İslâmizm ibaresini, "dar" ve "geniş" anlamlarıyla yorumlar. Şayet Pan-İslâmizm, "modern Avrupa'ya k..şı bütün müslümanların güçlenen birlik bilinci ve dayanışması" (s. 18) diye görülüyorsa, ki bazı bilim adamları şöyle görmektedir, bu, kelimenin "dar" anlamına dayanmaktadır. Yok mesele, "geniş" plânda düşünülecekse, işin tarihsel çizgisi, *Hicret* olayına kadar uzanır. *Hicret* olayı, İslâm'da dayanışmanın, artık "kabile" bağına göre değil, "din" bağına göre olacağını, olması gerektiği müjdelemiştir. Bu müjde, İslâm'ın evrensel plânda siyasîleşmesinin ilk kıvılcımıdır; her müslümanın, kendini "mümin" olarak görmesinin ilk beratıdır. Daha sonraki olaylar, bir zincirin halkaları mâhiyetindedir: Arap, Fars ve nihayet Osmanlı'nın, uygulamadaki töresel farklılıklara rağmen, aynı kaynaktan beslenen dünya görüşleri çerçevesinde Pan-İslâmizm, İslâmın siyasî ve ideolojik örgütlenmesidir; yoksa, Becker'in dediği gibi teşkilâttan yoksun(!) sıradan bir "eğilim" değildir. Değildir; çünkü Pan-İslâmizm, yeri geldiğinde Hind'de, Uzakdoğu'da, hatta Rusya'da... büyük roller oynamış, müslümanlara birlik bilincini tattırmıştır.[3]

Yine "Pan-İslâmizm" adını taşıyan ikinci makale, A.Vambery'e aittir ve 1906'da kaleme alınmıştır. Vambery'nin sorusu ilginç: "Pan-İslâmizm, siyasî hesaplar için uydurulmuş bir bostan korkuluğu mudur?" (s.43) Tabiî ki değil: "Pan-İslâmizm" diyor Vambery, "kâfirlere karşı koyma, dinin tebliği ve politik gayeli cihad çağrısıyla harekete geçirilmiş ümmete delalet eder. Bu şekliyle Pan-İslâmizm'i, Peygamber tarafından konulan, "Bütün müslümanlar kardeştir" düsturuyla hayat bulan çok eski bir birlik olarak değerlendirmeliyiz." (s.43)

Siyasi İslâm ve Panislâmizm

Çev: M. Türköne-Ü. Özdağ

Rehber Yayınları, 174 sayfa
Ankara 1993

Pan-İslâmizm'i, tarihin derinliklerine uzanan güçlü bir ideoloji olarak gören Vambery, yakın zamanlarda şekillenen Türk-Alman yakınlaşmasının temelinde de aynı ideolojik kaygının yattığını, Almanlar'ın, bu ideolojiyi, Batılı güçlerin "Cap burnundan Kalküta'ya kadar" uzanan egemenliklerini "berhava" edecek "müthiş bir dinamit" gibi gördüklerini, bundan yararlanmak istediklerini kaybeder. Sonuç şu: Pan-İslâmizm, Alman emperyalizminin işini kolaylaştırmış, nihayet "Şark politikası"nda, Almanya'nın yerini ve payını genişletmiştir. Tarih ve zaten bunu doğrulamıştır.

"Pan-İslâmizm ve İslâm Misyonu" adlı makalenin sahibi, V. Eckardt meseleyi, "tarikat" seviyesinde ele alıp tartışır. Çünkü Panislâmist hareketlere sempati duyulmasında, bu hareketlerin, geniş kitlelerce benimsenmesinde, tarikatların inkâr edilmez payları vardır. Zira tarikatlar, İslâmiyet'e, değişik coğrafyalarda müminlere "bir kitle hareketi pozisyonu"[4] kazandırmış, onlara, birlik (ittihad) bilinci aşılamıştır. Eckardt, Pan-İslâmizm'in tarihsel gelişimine dikkat çekerek, bu hareketin, "resmî din görevlileri"nden çok, tarikat liderleriyle yayıldığını söyler. Bu yayılmada, asıl ve ağırlıklı görevi üstlenenler ise, Nakşibendi tarikatine mensup olanlardır. Kim ne derse desin: İslâmiyetin "ikna gücü" tarikatlardır. Bu güçle İslâmiyet, özellikle Rusya'da, "imtiyazlı" bir konuma yükselmiş, Asyalı göçebe kabilelere "Haç"tan daha munis gelmiş, nihayet "Brahmanizm" karşısında "göz kamaştırıcı bir ışık" (s.72) olmuştur. Eckardt, İslâm'ın, Çin'deki başarısına da değinir ve İslâmiyet'in, Asya'nın tarihini değiştirecek "güç faktörü" olduğunu iddia eder. Bu iddiayı, garip bir çelişki -veyahut kasıt- takip edecektir: İslâmiyet'in, 140 yıl gibi kısa bir sürede, Atlantik'ten Hindistan'a kadar uzanan coğrafyada yayılmasını "siyasî şiddet ve kılıçla" (s.67) izah etme yanılgısına düşen Eckardt, bu dinin, Asya ve Afrika'daki yayılışı, başarısı karşısında hayret ve

İsmail Kara'nın güzel değerlendirmesini tabiî ki saklı tutuyoruz (**Dergâh**, nr. 25, Mart 1992)

3 Bu konuda Türköne'nin adı geçen çalışmasıyla birlikte Azmi Özcan'ın **Pan-İslâmizm**, TDV.Yay., İst. 1992, Vincent Monteil'in **Afrika'da İslâm**, Pınar Yay., İst. 1992; **Sovyet Müslümanları**, Pınar Yay., İst. 1992) kitaplarına bakılabilir.

4 **Sûfi ve Komiser**, A.Bennigsen-C.Lemercier, çev.O.Türer, Akçağ Yay., İst. 1988, s. 16.

şaşkınlığını gizleyemez.

K.Voller, "Pan-İslâmizm'e Dâir" başlıklı makalesinde (1904), işe bir tasnifle başlıyor: Bir kısım şarkıyatçılar, Pan-İslâmizm'i "masal" olarak görürken, bir kısmı, aynı hareketi, günümüzün "ana akımları"ndan sayar. Yine bu çerçevede Voller, Becker'in "Pan-İslâmist düşünce" ile "Pan-İslâmist hareket"in birbirlerinden farklı konular olduğu iddiasıyla Nallino'nun Pan-İslâmist hareketin tohumlarının "ilk İslâm cemaati"nde atıldığı görüşünü hatırlatır. Voller, müslümanların üzerinde "korku kırbacı" sallayan Rusya, Büyük Britanya, Hollanda ve Fransa'nın, İslâm dünyasına dönük rollerine dikkat çektikten sonra, sırasıyla, "Şiâ"nın, "resmî temsilcisi" konumunda bulunan, ancak geniş İslâm kütleleri üzerinde, benimsediği "fanatik mezhebci" tavrıyla fazla etkili olamayan Farslar'ın, siyasî mezhebci" tavrıyla fazla etkili olamayan Farslar'ın, siyasî kabiliyet bakımından istikrarsız bir tutum sergileyen Araplar'ın, nihayet "siyasî içgüdü"süyle, İslâm dünyasının "gerçek bayraktarı" olan Türkler'in tarihsel/kültürel kimlikleri üzerinde durur. Bu üçlü üçlü arasında, en azından Pan-İslâmist açıdan dikkat çekenler, şüphesiz ki, Türkler'dir, Osmanlılar'dır. Zira, özellikle yakın zamanlarda Pan-İslâmizm'e ivme ve dinamizm kazandıran güç, yön ve mâhiyeti II. Abdülhamid tarafından belirlenen Osmanlı siyaseti olmuştur. Bütün bunlara rağmen Voller, Pan-İslâmist harekete kuşku ile bakar ve hatta bu hareketi, gerçekleşmesi imkânsız bir "hayâl" olarak görür.

"Pan-İslâmizm'in Kaynakları" adını taşıyan makalesinde D.E. Lee, genel "literatür" ile hareketin "kaynağı ve niteliği" hakkında ileri sürülen "zıt" görüşlere dikkat çeker: İçinde karışıklığı barındıran sağlıksız bir zıtlıktır bu. Sebebi ise, Lee'ye göre, "dil güçlüğü" ile benimsenen "inceleme metodları"dır. Araştırmacılar, her iki konuda da kısır kalmakta, ön-yargılı davranmaktan kurtulamamaktadırlar. Lee'ye göre sağlıklı yol, "ilk elden" kaynaklarla birlikte "aktüel gerçekler"i de gözönüne almaktan geçecektir. Oysa oryantalistler meseleyi, ısrarla belli bir maksada bağlama gayretine düşmüşler ve sonuçta, mâhiyeti bakımından "muğlak" bir Pan-İslâmizm şemasının zihinleri meşgul etmesine sebep olmuşlardır:

Pan-İslâmizmin çok güçlü tarihi geçmişi olan bir ideoloji olduğunu savunan Arminus Vambery Orta Asya gezisinde.

"Pan-İslâmizm'in genel karakterine bakan orientalistler, konuyu şöyle tarif ederler: 'İslâm idealinin gerçekleştirilmesi, İslâm dünyasının birliği, İslâm cemaatinin bir lider etrafında yönlendirilmesi.' Düşüncenin ve eylemin kaynaklandığı temel kavram millî olmaktan ziyade dini bir karakterdedir (Becker). C.H. Becker ve C.Snouck Hurgronje gibi iki muktedir araştırmacı Pan-İslâmcı düşünce ile Pan-İslâmcı eğilim arasında fark temâyüz ederler: Pan-İslâmcı düşünce İslâmiyetin bizatihi içinde vardır; Pan-İslâmcı eğilim ise hareketin kendisidir. Onlar, II. Abdülhamid'in esasen politik nitelik taşıyan nişetlerle Pan-İslâmist eğilimden faydalanmaya çalıştığı zaman Pan-İslâmist hareketin ortaya çıktığına inanırlar. Onlara iştirak eden bir çok yazar, meseyi Sultan'ın tebaları (tebaaları olmalıydı) üzerinde, İslâm dünyasının başı, yani halife (Halife) sıfatıyla prestij ve güç kazanma gayretleri olarak görüyorlardı.

Bu bakış açısı için daha fazla şey söylenebilir; ancak, Oryantalistler Abdülhamid'in teşebbüsünü kimin veya neyin teşvik ettiği(ni) araştırmamışlardır. Becker ve Hurgronje de, Pan-İslâmcı politikanın başlangıç tarihi olarak kesin fakat çok geç bir tarihi, 1878 Berlin Kongresi sonrasını verme hatasına düştüler. Hilafetin gücünün

artması hakkında daha eski tarihlere gidenler de insanlar ve olaylar hakkında hayal kırıcı bir belirsizlik içindedirler. A.J. Toynbee'nin yaptığı gibi "Türk-Rus barış müzakereleriyle (1774 Küçük Kaynarca) başlayan ve Abdülhamid'in 1876'da Osmanlı tahtına çıkması ile sona eren dönemi Osmanlı hilafetinin uluslararası sahada aktif bir faktör olarak belirdiği bir dönem olarak niteleyenler vardır." (s.112-3)

Lee'nin işaret ettiği bir diğer ilginç nokta, Pan-İslâmizm'in sadece müslümanların, Hristiyan Batı'ya karşı "reaksiyon"u (s.115) olmayıp, aynı zamanda Almanya-Fransa-İngiltere arasında gerektiğinde birbirlerine karşı kullandıkları siyasî bir "koz" olduğu hususudur.

Kitapta yer alan altıncı makale, ünlü tarihçi A.Toynbee'ye aittir. "Pan-İslâmizm'in Başarısızlığı" adlı makalesinde Toynbee, 1870'li yıllara dikkati çeker ve Osmanlı Devleti'nin, bu dönemde, Rus ve Batı emperyalizmi altında bulunan müslümanların "yegâne politik dayanak mercii" (s.129) olduğunu söyler. Ancak bu durum, zaten iyi durumda olmayan Osmanlı için, açıkça ifade edilmese de, sıkıntı yaratmıştır. Bu sıkıntıdan dolayıdır ki, Mağrib ülkeleriyle Kafkasya'ya el uzatılamamış, mesele, mültecileri kabul etmek seviyesinde geçiştirilmiştir. Toynbee, ortaya çıkan bu açmazı, Pan-İslâmizm'in başarısızlığı olarak görür. Ancak meseleyi böyle bir noktaya bağlamak, kolaya kaçmak olacaktır. Osmanlı'nın durumu, kabul; ne var ki, Pan-İslâmizm'in açmazı, sadece Osmanlı'nın zayıflığı değildir. Tunuslu Hayreddin Paşa'nın reformist tutumu ile Cemaleddin Efgani'nin sunduğu inkılapçı reçete, ister istemez, Payitaht'ın dışında yeni eğilimlerin filizlenmesine, dolayısıyla Osmanlı'nın sesinin zayıflamasına yol açmıştır: Son Cihad çağrısı, bunun belgesi değil midir?

Reinhard Schulze "19. Asırda İslâmın Politikleşmesi" makalesinde (1982), 19. yüzyıldan itibaren canlılık kazanan "İslâm fenomeni"ni, yine İslâm tarihinin önemli bir kesitini işgal eden "muhalefet" hareketleri seviyesinde ele alıp inceliyor. Onun yorumlarını dikkate aldığımızda, İslâmın politikleşmesinin, biraz da, bu muhalefet hareketlerine dayandığını görürüz. Tarihsel bir gerçektir: Toplumsal bir olayın meydana geldiği yerde, birtakım muhalefet odaklarının "zuhur" etmesi tabiîdir. Schulze, bu noktadan hareketle, söz konusu "muhalefet" olgusunu, a) içten, b) dıştan kaynaklanmak üzere, iki seviyede değerlendirir.

Bilinen bir gerçek: Sömürgeci güçler, İslâm coğrafyasında tutunabilmek için, kendi zihniyetlerini, politikalarını meşrulaştıracak aydınları yetiştirmeye özen göstermişlerdir. Bu uygulama, bugün, tipolojisini çok daha kolay çözüp, anladığımız Batıcı aydının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu aydınlar, formasyonları gereği "İslâmî kurumları aşarak" (s.141), İslâmın, sosyo-kültürel yapısını, ilke ve kurumlarını yeniden belirleme, yorumlama yönünde gayret göstermişlerdir. Gayretler, ister istemez, geleneksel "İslâm ulemâsı" ile "Batıcı aydın"ı karşı karşıya getirecek, çatışma ve -ilginçtir!- uzlaşma, aynı zaman dairesine tesadüf edecektir. Dıştan kaynaklanan, daha doğrusu dıştan ve bilinçli olarak şekillendirilen bu muhalefet hareketinin, sömürgecilerin çıkarı bir yana bırakılırsa, İslâmın sosyal ve siyasî karakterini, gücünü ön plâna çıkardığını, dolayısiyle yararlı olduğunu kabul etmek gerekir.

Schulze, "iç muhalefet"i, bazı tarikatların şekillendirdiğini söyler. Bunların başında Rufai ve Medeniyye tarikatları gelmiş ve bu tarikatlar, siyasî sınırları aşan nüfuzlarıyla önemli roller oynamışlardır. Ortaya çıkış nedenleri "mahallî" şartlara dayanan Ticanilik, Sünûsilik ve Vahhabilik gibi tarikatler, iç muhalefete farklı bir boyut kazandırmış ve bunların, zaman zaman kendini gösteren "mevzîî" eylemleri, Osmanlı Devleti'ni, İslâmcı siyaseti uygulama konusunda sıkıntıya sokmuştur. İç muhalefet, Hilafet karşısına yeni odakların çıkması için zemin oluşturur. Bunlar, Osmanlı'dan kopma, siyasileşme ve bağımsızlaşmanın işaretleridir. Nitekim çok geçmez, Sünûsiliğin kurucusu Muhammed el Mehdi'den ilk tepki gelir: Mehdi, kendisini ve takipçilerini, Osmanlı tebeasından saymaz, hatta bunun tipik bir ispatı olarak Ruslar'la savaşta, Osmanlı'ya yardımı reddeder (s.147).

İşin belli sonucu şudur: dış muhalefetin mensupları Batıcı aydınlar ile ulemâ, zaman zaman çatışmışlar, fakat İslâm'a "hürmeten" zaman zaman da "telifçi" bir çizgide birleşmiş, kopmayı, ayrılmayı hazırlayan siyaseti İslâmın önüne çıkarmamışlardır. Bu, en azından genel çerçevede böyledir. Ancak iç muhalefeti şekillendiren bazı tarikatlar, siyaseti (kavmiyetçi tavrın beslediği siyaseti) ön plâna çıkarınca, kopuş, mukadder olmuştur. Mukadder olmuştur; çünkü, sömürgecilerin beslediği bazı Batıcı aydınların savunduğu Arap sosyalizmini, yine Arap coğrafyasında etkili olan bazı tarikatların "huruç" hareketini, nihayet bu kabil eylemleri "rafızîlik" diye niteleyen Osmanlı'nın tavrını, hangi ortak noktada birleştireceğiz. İmkânsız değil mi? Tabiî ki imkânsız!.. Sömürgecilerin beklediği sonuç da bu idi zaten!..

C.H. Becker, "İslâm Politikası" konulu makalesine (1915) güzel bir yargıyla başlar: "İslâm, sadece bir din değil, aynı zamanda bir uygarlık ve bir devlet düşüncesidir." (s.153) İslâm'ı, ısrarla "sekülerize" çerçevede tutmak isteyen bazı aydınlarımız için ders mahiyetindeki bu yargıyı, maalesef, çelişkiler yumağı izleyecektir:

"Semitik bir din olan İslâm, kelimenin en geniş manâsıyla Hristiyan Helenizminin mirasıdır. Hristiyanlık ve

İslâm aynı kültürel kökten gelir. Fakat tevarüs edilen özellikler Avrupa'da Avrupalılaşırken, Doğu'da İslâm İmparatorluğu'nun Akdeniz'den Bağdat'a uzanan ağırlık noktasında Asyalılaşmıştır." (s.153)

Diğerlerini olduğu gibi Becker'i de, ihtiyatı elden bırakmadan okumalıyız. Zira bunlar, gizli fakat asıl niyetlerini, gazeteci ağzıyla söyleyecek olursak, satır aralarına saklamakta bir hayli ustadırlar! Bu işin bir başka faslı, biz makaleye dönelim.

Becker, makalesinin ilerleyen bölümlerinde, İslâm politikasını, "iç" ve "dış" olmak üzere iki seviyede ele alır. İlk elde meseleyi, iki aşamada düşünür: Birinci aşamada, Müslüman Doğu devletlerinde İslâm politikasını, ikinci aşamada ise Avrupa devletlerinin İslâm politikasını işler.

İç politika malzemesi olarak İslâm'ı değerlendiren Becker, meseleyi, özellikle Türkiye açısından yorumlamaya çalışır. Dinin toplumumuzdaki belirgin ağırlığına, Hilafet'in gücüne, nihayet hukuk, eğitim ve şeriat konularına değinen Becker, bütün modernleşme çabalarına rağmen, devletin İslâmiyet konusunda "şuurlu bir politika" izlediğine, ancak buna rağmen "devlet ve dinin özdeşliği"nin giderek zayıflayıp çözüldüğünü söyler. İç politikada belirleyici rol oynayan İslâm, yazara göre, dış politikada da etkili bir araçtır. Çevresi, bir bakıma "merhametsiz rakipler"ce (s.160) sarılan Türkiye'nin, yegâne savunma silâhı, "enternasyonal" bir güce ve etkiye sahip olan "Pan-İslâmizm"dir. Peki Avrupa, bu silâhın kullanılmasına ne derece rıza gösterilecektir? Göstermeyecektir; çünkü, "Pan-İslâmizm" Avrupa'nın çıkarlarına ters düşen bir ideolojidir. Avrupa, Türkiye'nin bu politikayla, diğer İslâm ülkelerine değil ulaşmasına, yakınlık kurmasına bile karşıdır. Avrupa, şurasını çok iyi bilir ki, sömürgeciliğin (kolonyalizmin) önündeki yegâne engel, İslâmiyet'tir. Bu "potansiyel" gücün, politik bir mahiyet kazanmasını, Pan-İslâmizm'e dönüşmesini -aslâ!- istemez. Pan-İslâmizm'e karşı böyle bir tavır takınan Batılı devletler, sıra Halifelik makamına gelince, söz konusu anlayışı yumuşatmak gereğini duyarlar. Bunun temelinde, Halifelik'in İslâm dünyası üzerindeki nüfuzundan yararlanmak beklentisi vardır. Özellikle İngiltere ile Almanya, bu konuda rekabete girmiş, Halife'yi, kendi saflarına çekmeye çalışmışlardır. 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın ilk çeyreğinde tarih, bir bakıma bu rekabetle şekillenecek, bu rekabetten ustaca yararlanan II. Abdülhamid, hayranlıkla anılan özgün siyaset anlayışını, yine bu dönemde sahneye koyacaktır. Bu dönemde Pan-İslâmizm hareketi, Alman desteğiyle yeni bir mahiyet kazanacaktır. Ancak bunu sindiremeyen İngilizler, Osmanlı'yı yıkmak için "ön hazırlıklar" başlarken, Fransızlar, Pan-İslâmizm'i "Cermenizm'in faydalandığı bir araç" (s.173) olarak gösterir. Bir Alman olan Becker'e göre her şey "doğal"dır (s.173); çünkü, zaman Almanlar'ın lehine çalışmaktadır.

Toplam sekiz makaleden oluşan *Siyasî İslâm ve Pan-İslâmizm*, dikkatle okunması gereken bir kitap. Bu tip kitapları okuyanların, bir, ön-yargıdan sıyrılması; iki, ihtiyatı elden bırakmaması gerekir. Bir de işin "müktesebât"ı var: hazırlıklı, donanımlı olmak şarttır. Türkiye'de kabul gören "gazeteci kültürü"yle şekillenen -sözüm ona- "vizyon"dan, "kumar" ile "şeriat"ı aynı dairede değerlendiren mantıktan -mutlaka- uzak durmak gerekir. "Pan-İslâmizm" ciddi bir konudur; bizde işin kulak ardı edilmemesi, keyfiyeti değiştirmez: Biz, çoğu işlerimizde olduğu gibi, onu da batılılara ihale etmiş durumdayız. Batılı işin farkında, ciddi ciddi araştırıyor; ortaya kapsamlı incelemeler koyuyor. Ortaya koyulan bu incelemeleri, hiç olmazsa okuyalım desem...

Türköne ile Özdağ'ın güzel gayretleriyle şekillenen bu çalışma, takdire değer. Ancak takdirimiz, biraz burukk. Zira çeviri yapılırken, Türkçe, biraz hırpalanmış, kelimeler yerinde ve doğru olarak kullanılmamış, bazı cümleler sakat, imlâ ve noktalama ihmal edilmiş. İşin özü şudur: Bir dilin, kendine özgü "esprisi" çeviride ortada çıkar; çeviri yapmak isteyenlerin, bu espriyi bilmesi gerekir. Bizde çeviri yapanlar, işi, neredeyse "akide" boyutunda düşünür ve "tıpatıp" çeviri yapma endişesiyle, Türkçe'yi unuturlar. Gelelim işin dökümüne: "fark temayüz ederler" (s.112) ne demek? Fark'ın seçildiğini, sezildiğini, görüldüğünü... bilirdik, amma fark'ın "temayüz" ettiğine ilk defa şahit oluyoruz. İş bununla kalsa iyi! Ya şunlara ne demeli? "cevabı olarak girişilen araştırmalar kaçınılmaz olarak..." (s.7) "Avrupalı sömürgeciler hiçbir zaman Müslüman olmayan sömürgelerinde!?." (s.8) "sıfatına haiz" (s.14) "gerçekleşir ise ki..." (s.35) "...İslâm'ın birleştirilmesi bütün güçleri, kelamcıların gayretleri..." (s.49) "Hoşgörü halkın biteviye(!) devrimci olmaya teşvik eder." (s.56) "panaroma" (s.92) "Sunusilerin tarikatlere ciddi bir siyasi önem atfetmek gerekir." (s.101) "Pan-İslâmizm Abdülhamid'in elinde reaksiyonlar olmuş.." (s.116) "Avrupa'lılar" (s.10) "Avrupa'lılaşırken" (s.153) "Asya'lılaşmıştır" (s.153) "Avrupa'lı" (s.166, 167, 168, 170) "Şüphesiz bu durum, Müslümanların artan Batı ve Rus baskısına karşı meydan okuyan cevapları, yani *19. Yüzyıl Müslümanları(!)*, dayanışmadan güç alan Pan-İslâmist programlarıyla, bağımsızlıklarını kaybetmiş Müslümanlara bir çağrıda bulundu." (s.128) İmlâdan, noktalamadan vazgeçtik, anlatılan ne?

"Ben bir kitap okudum kalem anı yazmadı" diyor Yunus Emre. Evet... biz de bir kitap okuduk, üstelik kalem "anı" yazdı: Fakat doğru yazmadı... Biraz ciddiyet efendim...

KİTAP DAĞARCIĞI

İslâm Kurumlarının Evrimi

İslâm kurumlarının özelliklerini dikkate alarak yazar bunları altı başlık altında toplamış: Hilafet, Adli Teşkilat, Vakıf, Eğitim ve Öğretim, Haberleşme, Vergi ve Toprak. Peygamberden sonra Emevi ve Abbasilerle yapılaşan İslâm kurumlarına, Selçuklular, fakat özellikle Osmanlılar tarafından yepyeni nitelikler kazandırılmıştır. Bunların yeterince incelenmemesi, Araplar döneminde oluşan bazı kurumların sanki hiç değişmeden devam ettiği kanısını yaratmıştır. Araştırmacı özellikle ilk dönem İslâm kurumlarını inceledikten sonra, özellikle Osmanlı'nın bunlara getirdiği yenilikler üzerinde durarak (Şeyhülislâmlık gibi) ve hiç yayınlanmamış belgelere dayanarak bu alana katkıda bulunmuş oluyor.

ORHAN KOLOĞLU

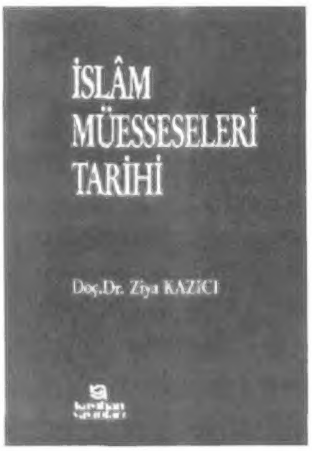

Ziya Kazıcı
İslam Müesseseleri Tarihi
Kayıhan Yay., İstanbul 1991, 336 s.,
ISBN 975-7574-00-7

Mehmet Tevfik (Biren)
II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları
Yayına hazırlayan Rezan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul. 1993, 2 cilt, 512+536 s.,
ISBN 975-391-007-X

Saraydan Üniversiteye

1885'de 18 yaşındayken Mülkiye'den birincilikle mezun olan Mehmet Tevfik, hemen Yıldız Sarayı'nda kâtipliğe atanmış, 1897'den itibaren de Kudüs Mutasarrıflığı, Selânik, Konya, Yemen, Bursa, Ankara valilikleri yapmıştı. Meşrutiyet'den sonra Şura-yı Devlet Azası. Divanı Muhasebat Reisi olan, aynı zamanda Ticaret ve Hukuk gibi mekteplerde iktisat ve hukuk dersleri veren M.Tevfik, 1919-1922 arasında bütün hükümetlerde Maliye ve Nafia nazırlıklarında bulunmuştur. Ondan sonra iktisat ve hukuk profesörlüğü yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin son kırk yılında ön planda rol oynamış, olaylara tanık olmuş, üstelik fiili siyasetten kaçındığı için bir ölçüde tarafsızlık taşımış bir kimse olarak, bu hatıralar önem taşımaktadır.

ORHAN KOLOĞLU

Tanzimat Dönemi Merkez Örgütü'nün Değişimi

1836'da Sadaret'in Başvekalet'e dönüştürülmesi ile başlayan yirmi yıllık süre içinde Osmanlı idari mekanizmasının geleneksel yapısını terkedip, yeni bir yapıya kavuşmasını inceleyen eser üç bölümden oluşuyor. Birincisinde Sadaret'teki yapılaşma; ikincisinde nezaretler Dahiliye, Hariciye, Maliye, Ticaret, Ziraat, Nafia, Evkaf-ı Hümayun, Divan-ı Deavi) tetkik ediliyor; üçüncüsü meclislere ayrılmış. Bu son kısım da 'mazeretler üstü meclisler' ve 'nezaret meclisleri' olarak iki bölümde ele alınıyor. Kitapta, her yeni kurumun daha önceki dönemde ne şekilde işlediği özetle anlatıldıktan sonra yeni yapısının ayrıntılarına girilerek, değişmenin kapsamı belirginleştirilmeğe çalışılmış. Son zamanlarda bir fetişizm haline gelen 'belge yayınlama' tutkusunun esiri olmamak için araştırıcı belgelerin perde gerisindeki gerekçeleri de, arşiv dışı malzemelerden tamamlamaya özen göstermiş. Bu suretle Tanzimat'ın ilk dönemindeki değişmenin mantığına da ışık tutmuş oluyor. Yazar bunu yaparken de, Tanzimat Dönemi reformlarla karşılaştırma imkanı veriyor. Böylelikle Tanzimat reformlarının yeşerdiği sosyo-ekonomik ortamı bütün veçheleriyle, arşiv belgelerine dayanarak tanımamızı da sağlıyor.

Ali Akyıldız
Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856),
Eren Yay., İstanbul 1993, 338 s.,
ISBN 975-7622-22-2

ORHAN KOLOĞLU

Salı Toplantıları

Yapı Kredi Kültür Merkezi'nce 1992-1993 döneminde düzenlenen ve 1993-1994 döneminde de sürdürülen "Salı Toplantıları" İstanbul'da yepyeni bir kültür etkinliği olarak dikkati çekti. Küçük bir izleyici topluluğu önünde, konularında uzman ya da etkili kişilerin konuşmacı olduğu bu panel/konferans dizisi, izleme olanağı bulamayanlar için banttan deşifre edilerek konuşma sahipleri tarafından gözden geçirildikten sonra kitaplaştırıldı. "Salı Toplantıları", okundukça insan zihninde yeni koridorlar açan, dört ciltlik farklı bir bilgi ve lezzet kaynağına dönüştürülmüş.

Kitap Üzerine Anatomi Dersleri. *Kalemşörlere ve Harfperestlere Dair (İst., 1993, 267+2 s.)* adlı birinci cilt "İskenderiye Kütüphanesi'nden British Library'ye Kütüphaneler", "Bir Ansiklopedinin İnşası", "Bir Kitabın Organları", "Kitap Kurtları", "Çeviri Yapma Süreci", "Çağdaş İletişim Sorunları ve Kanalları Önünde Kitap", "Okumanın Yolları Yordamları", "Kitap Nasıl Yapılır?", Sahaflık ve Kitap Müzayedeleri" başlıklı panellerde yapılan konuşmalardan oluşuyor. Kitap ve kitapçılık tarihi ya da kitabın güncel boyutları üzerine fazla kaynak bulunmayan ülkemizde yazanlar, çevirmenler, kitabı üretenler, okurlar, koleksiyonerler, kitaplıklar ve kitabın sorunlarıyla ilgili doğaçtan konuşmalar Fatma Türe'nin redaksiyonu, Enis Batur'un "önsöz"üyle sunulmuştur.

Geçmişiyle Gelecek Arasında Kıvranan Sanat. *Çağdaşlık Sorunları (İst., 1993, 225+2 s.)* adlı ikinci ciltte "Mimaride Çağdaşlık Sorunsalı", "Tiyatroda Çağdaşlık Sorunsalı", "Plastik Sanatlarda Çağdaşlık Sorunsalı", "Grafik Sanatlarda Çağdaşlık Sorunsalı", "Edebiyatta Çağdaşlık Sorunsalı", "Müzikte Çağdaşlık Sorunsalı" ve "Eleştiride Çağdaşlık Sorunsalı" panellerinde yapılan konuşmalar bir araya getirilmiş. Her panelde "çağdaş" ve "çağdaşlık" kavramlarının farklı dallarda olmak üzere sorgulandığı, tarihten ve günümüzden örneklerle dünyada ve ülkemizde çağdaşlığın sorunlarının tartışıldığı bu panellerde oldukça aydınlatıcı "ibret" verici saptamalar yapıldığı görülüyor. Oturumları yönetmiş olan Aykut Köksal'ın "Önsöz"ü ve Veysel Uğurlu'nun redaksiyonu ile yayımlanan bu ciltle güzel sanatlarla ilgili bilim adamı ve uzmanların vardıkları noktayı açıkça görmekteyiz.

Müzeler için Düş Bilançosu. *Tutkular ve Nesneler (İst., 1993, 123+2 s.)* adını taşıyan üçüncü cilt "Çağdaş Müzeciliğin Sorunları", "Türkiye Arkeolojisi ve Sorunları", "Özel Koleksiyonculuk", "Hat San'atı", "Osmanlı Para Tarihine Nasıl Bakmalı?", "Dünyada ve Türkiye'de Müze Mimarlığı", "Cam Sanatı ve 'Akdeniz'in 3000 Yıllık Camcı Kardeşleri'" ve "Türk Kumaş Kültürü" başlıklı konuşma metinlerinden oluşuyor. Diğer oturumlardan farklı olarak konferans biçiminde düzenlenen bu toplantılarda Türkiye'nin müzelik değer taşıyan en büyük özel koleksiyonlarından birine sahip olan Yapı Kredi'nin ev sahipliği yapmış olması da oldukça anlamlıdır. Her biri kendi konusunda uzman olan kimselerin yaptığı bu konuşmalar sıradan dinleyici/okuyucu için olduğu kadar özel ilgiden başlayarak akademik ilgi düzeyine kadar herkese değişik izlenim olanakları sunuyor.

Yarına Koşan Bilim. *Bir XX. Yüzyıl Takvimi (İst., 1993, 2322+22 s.)* adlı dördüncü cilt "Yeni Yaratıcılar İş Başında. İnsanın Evrime, Doğaya Müdahalesi Nereye Kadar?", "Yeni İnsan Yaratmanın Neresindeyiz? 'Yaşamın Molekülü Genetik ve İnsanın Çözülen Sırları'", "İnsanlık Yeni Serüvenin Eşiğinde. "Bilimin En Küçükle En Büyük Evrende Yolculuğu: Sınırların Ötesinde Fizik'", "Hastalıksız İnsan Nasıl Yaratılır?", "Düşüncenin, Duyuların Kimyası ve Ötesi. İnsan Beyni, Çözülen Sırları ve Biyolojinin Meydan Okuyuşu", "Bilgisayarın Yarını ve İnsan", "Canlılar Yokoluşa mı Programlı?" ve "Bilim Nereye Koşuyor?" başlıklı panellerde yapılan konuşmalardan oluşan bu cilt oturumların yöneticisi Orhan Bursalı'nın redaksiyonu ve "önsöz"ü ile sunuluyor. Bilim adamlarından en yeni görüş, buluş ve tasarılarla ilgili merak uyandıran düşünceler bu kitabın satırlarıyla okuyucusuna ulaşıyor.

Dizi, bazı önemli redaksiyon ve düzelti sorunları dışında çok olumlu bir kültür etkinliği olarak kitaplıklarda yerini almış bulunuyor. Bize de olanak bulup diziyi izlemek ve "meraklısına" kısaca tanıtmak kalıyor.

M. SABRİ KOZ